

KUNT GERGELY

„És a bombázások sem izgattak... legalább egy kis változatosság van.”

*Gyereknaplók a második világháborúból**

Számos korábbi kutatás tűzte ki maga elé célul, hogy privát forrásokra, azokon belül (is) naplókra támaszkodva tárja fel egyes események egyéni tapasztalatait.¹ Elemzési szempontként általában a naplórók társadalmi háttere, származása, katonai rangja, szocializációs háttere és politikai nézete állt. Túlnyomó többségük nagy háborús élményekhez kapcsolódóan – így az első vagy a második világháború alatt – papírra vetett forrásokat elemez.² Viszonylag kevés a nagyobb forrásbázissal dolgozó kutatás, amely arra fókuszál, hogy ezen eseményeket a hátszágban élő civilek miképpen élték át.

Külföldi kutatások közül talán elsőként lehetne említeni a péronne-i *Historial de la Grande Guerre* múzeum nemzetközi kutatócsoportja által készített, forradalmian új kérdésfeltevésekkel dolgozó, az első világháború nyugati frontjaira koncentráló könyvet.³ De emellett szóba lehet hozni a londoni bombázásokat elszenvedő civil lakosság néhány tagjával készített interjú-, illetve privát forrásgyűjteményt is.⁴ Ezeken túl beszélhetünk két könyvről, amelyek Leningrád ostromát taglalják különféle aspektusokból. Így az egyik a körbekerített város lakosságának a helyzetét, a háborús nélkülözések következményeit mutatja be, külön kitérve az éhség hatására az emberi pszichére vagy például a gyerekek fejlődésére.⁵ Míg a másik mű női naplók és visszaemlékezések alapján (is) vizsgálja a város ostromának tapasztalatát.⁶

* A tanulmány nem készülhetett volna el Ö. Kovács József biztatása, buzdítása, valamint Vas József Pál pszichiáter tanácsai nélkül. Ezúton is köszönöm segítségüket. Úgyszintén hálás vagyok Kövér György és Tóth Eszter Zsófia észrevételeiért, megjegyzéseiért.

¹ Szentí Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, táborig és családi levelek az első világháborúból*. Tények és tanúk. Budapest, 1988.; Hanák Péter: *Népi levelek az első világháborúból*. In: uő.: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. 222–275.

² Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943*. Budapest, 2007. 7–29.; Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000.; Lejeune, Philippe: *A naplóját újrairó Anna Frank*. In: uő.: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Budapest, 2003. 179–210.

³ Audoin-Rouzeau, Stéphane–Becker, Annette: *1914–1918, Az újraírt háború*. Budapest, 2006.; Eby, Cecil D.: *Magyarország a háborúban. Civilek és katonák a második világháborúban*. Budapest, 2003.

⁴ Croall, Jonathan: *Don't you know there's a war on? Voices from Home Front*. Sparkford, 2005. x–xiv.

⁵ Barber, John–Dzeniskevich, Andrei (eds.): *Life and Death in Besieged Leningrad, 1941–1944*. Houndmills (Basingstoke, Hampshire)–New York, 2005. Külön köszönöm Apor Balázsnak, hogy erre a kötetre felhívta a figyelmemet.

⁶ Simmons, Cynthia–Perlina, Nina: *Writing the Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*. Pittsburgh, 2005.

A jelenlegi dolgozat egy speciális forráscsoportra kíván támaszkodni, amely egy olyan élményanyagot, világlátást, egyszóval a megszokottól eltérő olyan nézőpontot nyújt,⁷ amelyet eddig a hazai kutatások – legalábbis tudtommal – figyelmen kívül hagytak. Eredeti célom az volt, hogy civil naplók alapján kísérletet tegyek Budapest ostromának (re)konstruálására. A megtalált több mint két tucat naplóból a jelen esetben nyolc gyereknaplót kívánok felhasználni.⁸ Azonban a kutatást azon források esetében, amelyek erre lehetőséget adnak, kiterjesztem a második világháború egészére. A rendelkezésemre álló nyolc naplóból csupán egy kiadatlan. A források egészéről elmondható, hogy pontos jegyzetek csak a legkritikább esetben készültek hozzájuk, s a nyomtatásban megjelent szövegek sem ellenőrizhetők, hiszen forrásmegjelölés vagy az őrzési hely szinte egyetlen esetben sincs feltüntetve.⁹ Így nem lehet megvizsgálni, hogy például milyen részeket hagytak ki a naplóból. Az egyik forrásban azt is tetten lehet érni, hogy annak nem egészét, hanem csupán a Budapest ostromára vonatkozó kezdő részét adták ki. Az itt elemzendő kútfoknél valószínűleg jóval több kamasz vezetett naplót ezekben az években, azonban ezeknek nagy része még nem került be a köztintzményekbe vagy adták ki őket. Ezért ezek a jelen kutatás látószögén kívül esnek.

Gyereknaplók

A naplókat két nagy részre lehet osztani aszerint, hogy milyen időintervallumot fognak át. A kisebbik részbe három, jóval az ostrom előtt kezdett napló tartozik. A legkorábbi a Weinmann Éva [1928] által 1941 októberében megkezdett napló, fél évvel később, 1942 márciusában Császár Gyula [1928] kezdte meg feljegyzéseit. Majdnem két év elteltével ecséri Kánitz Lilla [1928] kezdett naplót vezetni 1944. januári kezdettel.¹⁰ A többi forrást olyan naplók alkotják, amelyeket 1944 decemberében vagy éppen 1945 januárjában indítottak a gyerekek. Elsőként említhető ezek közül a legfiatalabb naplóíró, akiről viszont a legkevesebb

⁷ Wardi, Dina: *Emlékmécsesek. A Holocaust gyermekei*. Budapest, 1995.

⁸ Ebben a témában készült legszeniálisabb feldolgozás a gyerekek viselkedését, ellenállását, alkalmazkodását vizsgálja a játszás tükrében a holocaust idején. Eisen, George: *Árnyak játéka. Gyerekek a holocaustban*. Budapest, 1990.; a legnagyobb gyereknapló gyűjtemény ebben a témában, amely egész Európából közöl forrásokat. Holliday, Laurel: *Children in the Holocaust and World War II. Their Secret Diaries*. New York, 1996. i–xiii. A gyerekek második világháborús tapasztalatvilágának kutatására Németországban Észak-Rajna Vesztfáliában 2002-ben külön kutatócsoport alakult *Studiengruppe Kinder des Weltkrieges* névvel. Az interdiszciplináris alapokon álló kutatócsoport figyelme az 1927–1928 és 1945–1947 között születettek generációjára terjed ki, s a gyerekeket az orvostudomány, pszichológia, pedagógia, neveléstudomány, történelemtudomány perspektívájából vizsgálja. Különös tekintettel arra, hogy a világháború során elszenvedett traumákat (bombázások, az apa elvesztése, harci cselekmények) a gyerekek hogyan tudták feldolgozni, s azok pszichés fejlődésükre miként hatottak, valamint életük későbbi szakaszában miképpen térnek vissza. <http://www.weltkriegskindheiten.de/>; Radebold, Hartmut: *Kriegskindheiten in Deutschland – damals und heute*. In: Radebold, Hartmut – Heuft, Gereon – Fooker, Insa (Hrsg.): *Kindheiten im Zweiten Weltkrieg Kriegserfahrungen und deren Folgen aus psychohistorischer Perspektive*. Weinheim–München, 2006. 15–27.; Riedesser, Peter: *Belastende Kriegserfahrungen in der Kleinkindzeit*. Uo. 37–51.; Decker, Oliver – Brähler, Elmar: *Die psychosozialen Folgen von Vertreibung, Ausbombung und Vaterlosigkeit bei den Geburtsjahr-gängen 1930–1945*. Uo. 119–139.; Rudolf, Gerd: *Kriegskinder und Persönlichkeitsstruktur*. Uo. 83–93.

⁹ Ezek alól kivételt képez Weinmann Éva naplója.

¹⁰ Nagyapja, Kánitz Dezső bankigazgató ecséri előnévvel kapott nemesi rangot, a család a háború után erre magyarosította a nevét. Ecséri Lilla: *Napló, 1944. Egy tizenhat éves kislány naplójának eredeti szövege*. Budapest, 1995. 7. Édesapja Kánitz László tartalékos őrnagy, az Angol–Magyar Bank volt cégvezetője volt. Ecséri: *Napló*, 55.

információ van. A tízéves Kertész Lívia [?] [1935] néhány mondatos naptárbejegyzéseit az édesapja tette közzé az események tizedik évfordulója alkalmából, s ehhez ő maga fűzött kiegészítéseket, azonban a gyerekről annak korán túl semmit – még a lány nevét sem közli.¹¹ Ugyanide sorolható az Ungváry Krisztián által közzétett, a tizenöt éves Deseő László [1929] által vezetett napló, illetve az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött, a tizenhárom év körüli M. Klára által készített napló.¹² Wighardt Edit [1928] a saját kiadásában tette közzé a kilencvenes években feljegyzéseit, amelyeket tizenhat évesen írt Buda ostroma alatt. S végül beszélhetünk a tizennégy éves Tolnai János [1931] feljegyzéseiről, ahol azonban a dátumok megjelölése meglehetősen sajátos, hiszen a naplóból látható, hogy az utalásai konkrét napokra vonatkoznak, a datálás mégis csak szinte hetekben van megadva.

Ezeknek az ostromnaplóknak a közös jellemzője, hogy rendkívül keveset lehet tudni e kútfők alapján a szerzőkről. A háborús naplók készítői – akik tehát feljegyzéseiket nem az ostrom alatt kezdték meg – az első napi írásban néha bemutatják önmagukat és a naplóban szereplő családtagokat. Ebben a bevezetésben a gyerekek az olvasóval ismertetik céljaikat, megfogalmazzák, hogy miért is fogtak hozzá napi feljegyzések készítéséhez. Az ostromnaplók között kivételesnek tekinthető az M. Klára által 1944 karácsonyán indított napló, mivel előszóval kezdődik: „Régi vágyam volt már a napló, amelyben megörökíthetem gondolataimat. Most végre megvan, de nagyon szomorú dolgokat kell, hogy leírjak. Az otthon elvesztése már elég keserves most meg bejönnek az oroszok, felmegyünk egy svéd védnök-ség alatt álló házba, az Úri utcába. A második otthonunkat veszítjük el. – Elkezdem hát ezt a szomorú naplót írni.”¹³ Ebben az esetben közvetett módon a szülők járultak hozzá ahhoz, hogy a gyerekiük nekilátott a naplóírásnak, hiszen a karácsonyi ajándékok pontos számbavételénél ott találtak a naplófüzetet is. Másrészt a naplóírás mindvégig erős szülői kontroll alatt történt, mivel a felnőttek (valószínűleg) pedagógiai eszközként tekintettek erre a tevékenységre mint írásgyakorlásra, s több bejegyzés helyesírását kijavították. M. Klára családja Nyíregyházáról menekült a pesti rokonokhoz, talán abban bízva, hogy a fővárosban nagyobb biztonságban vannak. A három háborús naplónál találkozunk hasonló előszóval. Weinmann Éva egy rövid fohással, fogadalomtétellel s a serdülőkori feljegyzésekre oly jellemző programmal kezd a napi események lejegyzéséhez: „Isten nevében kezdem el. Ígérem, hogy ebbe a kis könyvecskébe minden örömöm és bánatomat és titkomat leírom. Kelt Budapesten, 1941. okt. 10-én.”¹⁴ Az 1942-ben tizennégy éves Császár Gyula, aki annak ellenére, hogy a feljegyzéseknek a *Napló* címet adta, nem tartotta ezt a műfaji meghatározást pontosnak: „Napló, de csak azért mert keltezés szerint írom a cselekvést, beszédet, gondolatot.”¹⁵ A kétmondatos bevezető második részéből kiderül, hogy a rendszeres napi feljegyzéseknek a készítésére úgy tekintett, mint egy szellemi erőpróbára, amely érettséget jelent, s egyben eltökéltséget és rendszerességet is kíván. Császár ezt követően egy *Én* című fejezetben bemutatja önmagát, illetve családját, akárcsak az 1944-ben naplót nyitó Kánitz Lilla, aki az ugyanilyen funkciót betöltő első résznek a *Bevezetés* címet adta. Mindkét bemutatkozás szóbeli fordulatok papírra vetésével kezdődik, így Gyula először a születési he-

¹¹ A kérdőjel azért szerepel a Lívia név után, mert a keresztnév nem teljesen bizonyos. Az apa visszaemlékezéseiben, amelyeket a gyerekfeljegyzések mellé illesztett, többször szól egy Lívia nevű kislányról, valószínűleg ő lehet a jegyzetek készítője.

¹² A napló szerzője eredetileg ismeretlen. Ungváry Krisztián azonosította M. Kláraként, az életkora bizonytalan, tizenhárom év körüli. Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, 2001. 316.

¹³ M.: *Napló 1944/1945*. 1. Országos Széchényi Könyvtár kéziratár, QH 3171.

¹⁴ Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

¹⁵ Császár Gyula: *Történelmünk – történetem, 1942–1996: egy orvos naplója*. Budapest, 1997. 5.

lyét, dátumát közli, Lilla pedig a nevét pontosítja: „A nevem ecséri Kánitz Lilla Aranka, de keresztnvem Kamilla, bérmanevem Magdolna.” Majd e hivatalos közlés mellé felsorol még néhány nevet: „Az iskolában és otthon Arinak neveznek. De ez még nem az összes, mert becenevem és csúfnevem is van egy rakás.”¹⁶ Lilla naplója esetében már itt megfigyelhető az a nyelvi játékoság, amely az egész műre jellemző, más gyereknaplókban ilyesmi jóval kevésbé fordul elő. A bevezetést így folytatja: „Korom: június 30-án leszek 16 éves. (Jó öreg vagyok.) Vallásom (ami máma a legfontosabb): jelenleg római katolikus vagyok (nem régen), de nem szegyenemre, csak sajnós kellemetlenségemre zsidó származású.”¹⁷ Míg Lilla ezt követően az akkor ágas-bogas széles rokonság bemutatását kezdi meg, addig Gyula a családi múltba kalauzolja az olvasót az első oldalon. Így egészen a szülők – lengyel származású, német anyanyelvű, evangélikus anya, illetve a római katolikus, pincér apa – megismerkedéséig tekint vissza. A családban bizonyára sokszor elhangzottak ezek a történetek, amelyek a szülők vándorlásairól, megélhetési viszontagságairól szóltak, hiszen a naplóíró ezek bemutatását tartja a legfontosabbnak. Különösen a költözések azok, amelyeket a kisfiú minden alkalommal felsorol, pontosan, házzámra megadva, azt is ismertette, hogy milyen okból költöztek. Úgy tűnik, hogy ezek egyfajta tájékozódási támpontot is adnak számára a múlt eseményei között, s saját életét is ezekhez kötődően rendezi, korszakolja, például: „Új fejezetet nyitott életünkben az Izabella utcába való hurcolkodásunk (73. sz. III. em.) 1938. Nyáron innen jártam a Városligetbe, a Fáskörbe játszani, labdát rúgni. Majd beiratkoztam a Magy. Kir. Áll. Kölcsey Ferenc Gimnázium első osztályába.”¹⁸ Úgyszintén a privát családi emlékezet nyoma lelhető fel ott is, amikor Császár a kisgyerekkoráról ír, s sokszor saját emlékeként mutatja be azt, amit a szülőktől hallott: „Ebből az egy és fél éves koromból már sok apró élmény maradt meg emlékezetemben. [...] Egyszer hátrafelé lépegettem ki a tornácos házunkból, amikor hirtelen megbotlottam és beleestem egy vízzel telt kádba.”¹⁹ A Császár-féle bevezetőben jól látszik, hogy a kamasz egy teljes kronológiai ív felvázolására törekszik, ebben egyéni fejlődését hangsúlyozza, amely a pozitív énkép megerősítését szolgálja. Itt elsődleges szerepe van iskolai érdemeinek „1934 őszén kezdtem meg az »iskolai tanulmányaimat« a Hernád utcai iskolában az első elemivel. Pajkos gyerek voltam, és ezért szüleim nem vártak jó bizonyítványokat tőlem, amelyek viszont – a várakozáson felül – mindig igen tündököltek a kitűnőkkel, dicséretekkel. Ezt a színvonalat mindig megtartottam az elemi mind a négy osztályán keresztül.”²⁰ Amikor a tanulmányi eredmények romlanak, ezért elősorban a család zavaros gondolatai miatt bekövetkező újabb költözést okolja, amely iskola-váltással, ingázással járt.²¹ Az újabb Budapestre való visszaköltözést pedig egyértelműen pozitívumként éli meg, amikor újra folytathatja a tanulmányait a Kölcsey Gimnáziumban. Ekkor tűnik fel először a naplón végigvonuló törekvés, hogy az írásnak szentelje magát, s ezen irányú sikereiről tesz említést, felsorolva „munkásságának” korábbi színhelyeit, így az „Új Erők” című cserkészújságot nevezi meg. A gyerek a fejlődési ívet egészen a jelenig vázolja fel. Ezzel nyilván önmaga előtt is rátermettségét, ilyen irányú tehetségét próbálja bizonyítani. Végül e fejlődési ív befejező pontjaként ábrázolt életrészt úgy zárja le, hogy azzal szellemi érettségét, kreativitását hangsúlyozza: „Kirándulásokat tervezünk és hajtunk

¹⁶ Ecséri: *Napló*, 7

¹⁷ Ecséri: *Napló*, 7.

¹⁸ Császár: *Történelmünk – történetem*, 6.

¹⁹ Császár: *Történelmünk – történetem*, 5.

²⁰ Császár: *Történelmünk – történetem*, 6.

²¹ Ekkor a veszprémi Kegyes Rendi Gimnáziumban volt kénytelen tanulmányait folytatni.

végre, lapot szerkesztünk, a »Kölcsey Diákat«, de akkor már láttam és tudtam mindent.”²² Ezt az önértékelő részt követően *A világ* címmel szól a világháborúról, egészen a napló kezdődátumának számító, 1942. március huszadikával bezárólag. Ebben a – korábbi részhez viszonyítva – meglehetősen rövid fejezetben szimpla dátumsort ad a háború korábbi fontosabb eseményeiről, melyhez befejezőként a következő megjegyzést fűzi: „Nagy csaták, nagy politikai sakkhúzások vannak most, és érdeklődéssel várom a végét, és elgondolom, hogy majd milyen kényelmes lesz évek múlva elolvasni és így visszagondolni ezekre a gigászi évekre.”²³

Császár Gyula semmiféle teret nem szentelt bevezetésében a rokonságnak. Ellentétben Ecséri Lillával, akinek már ezekből a bejegyzéseiből is jól érzékelhető, hogy az apja felé meglehetősen negatív érzelmeket táplál, ez a családfa feltárásánál ott mutatkozik meg, hogy míg az anyai ágat részletesen lefesti, addig az apai ágról egy mondatban szól csupán, itt senkit nem nevezve meg név szerint.²⁴ E feljegyzésből kitűnik, hogy az atyafiak számbavételével egy külső elvárásnak felel meg, s ez némileg terhére esik, hiszen így fejezi azt be: „A családfámat hála Isten már elvégeztem...”²⁵ Ebben az első fejezetben tényleg valós bemutatkozást próbál nyújtani, önmaga külsejét jellemezve, s felsorolva az őt leginkább érdeklő témákat is. A következőkben címekhez csoportosítva: *Jövendő életpályám; Kedvenc szórakozásaim* s végül, de nem utolsósorban *A fiúkról* kezdetű feljegyzéseket olvashatjuk. A bevezető részből úgy tűnik, hogy Lilla mind annak felépítését, mind pedig tartalmát tekintve egy külső elvárásnak igyekezett megfelelni. Emögött talán azt lehet kitapintani, hogy egy önmagáról szóló iskolai fogalmazásként tekintett erre az előszóra, s ehhez az elváráshoz próbált igazodni – persze nem szorosan. Erre utal az utolsó befejező mondat is: „Azt hiszem már elég bevezetést írtam.”²⁶

²² Császár: *Történelmünk – történetem*, 7.

²³ Császár: *Történelmünk – történetem*, 8.

²⁴ Nagyapjáról, Kánitz Dezsőről a Magyar Zsidó Lexikonban a következőt találtam: „K. Dezső (nagyecseri), pénzügyi elnökgazgató, az egeri hitközség elnöke, szül. Egerben 1856. Tanulmányai elvégzése után társtulajdonosa lett az apja, K. Lipót borsod- és heves megyei földbirtokos által 1870. alapított Kánitz Lipót és fiai nagykereskedő cégnek. Megalapította 1894. az Agrár Takarékpénztár r.-t.-ot, melynek alapítása óta elnökgazgatója. Az intézetet a vidék egyik legnagyobb kereskedelmi hitelintézetévé fejlesztette. 13 kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági vállalatot létesített és ezzel nagyban hozzájárult Eger város és Hevesmegye közgazdasági életének fellendítéséhez. Részt vesz a megye és város gazdasági, politikai, kulturális és jótékonyági mozgalmában. Közéleti érdemei elismeréséül a királytól 1910. nagyecseri előnévvel magyar nemességet kapott. Kezdeményezésére épült Egerben 1913. a hitközség díszes és monumentális temploma. A régi templomot kultúrházá alakította és Eger zsidóságának kulturális és társadalmi központjává tette. A Chevra Kadisának is elnöke.” Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest. 1929. 450.; az Eger címszó alatt újra megemlékeznek érdemeiről: „A hitközségnek a világháborúban részt vett tagjai közül 30-an haltak hősi halált. Az 1921 okt. 23-iki budaörsi ütközetben Klausz Imre főiskolai hallgató esett el. A hitközség tagjai közül többen játszanak előkelő szerepet a város társadalmi életében. Nagyobb mintagazdaságokat nagyecseri Kánitz Dezső, özv.Preszler Ármin dr.-né, Grosz József dr., Csillag Mór dr.-né és Czeisler Soma vezetnek [...] A hitközséget mindig kiváló elnökök vezették, akiknek, különösen a jelenlegi elnöknek, nagyecseri Kánitz Dezsőnek agilis és nagy koncepcióra valló vezetése alatt a hitközség az ország egyik legvirágzóbb hitközségévé fejlődött.” *Magyar Zsidó Lexikon*, 209.

²⁵ Ecséri: *Napló*, 8.

²⁶ Ecséri: *Napló*, 8.

„Íme egy ember, aki ismeri önmagát” – egy életkor lenyomata a naplókön

A második világháború alatt hosszabb időszakon keresztül vezetett naplót olvasva úgy tűnik, hogy a világháborút gyerekfejjel megélők számára saját serdülő világuk problémái legalább olyan fontosak, ha nem jóval jelentősebbek voltak, mint a külvilágban zajló események.

A naplóiírók többsége 1928 és 1931 között látta meg a napvilágot, ez alól csupán egy kivétel van: fiatalabb korával a tízéves Kertész Livia. Bár mindenki különféle időpontokban fogott hozzá a naplóiíráshoz, de ez serdülőkorukra esett. Ezen életkor világszemlélete, problémái, küzdelmei leginkább három hosszabban vezetett naplóban jelennek meg. (Ecséri, Weinmann, Császár). A pubertáskor, amely a gyerekkorból a felnőttkorba vezet, általában tizenkét éves kortól a kamaszévek legvégéig tart. E változással és fejlődéssel teli életszakaszon belül egymással szoros összefüggésben szokták a testi változások – így a biológiai éretté válást, a gyors testi növekedést, a másodlagos nemi jelleg megjelenését – és a pubertáskor pszichológiai hatását vizsgálni. Azonban jelen esetben a források nem adnak lehetőséget – néhány kivételes bejegyzést leszámítva – arra, hogy a test fejlődését vizsgáljam. Sokkal inkább arra kívánok fókuszálni, hogy ezekben a második világháború alatt vezetett gyereknaplóban hogyan csapódnak le a pubertáskor pszichológiai változásai, a fiatalok identitáskeresése.

Erik H. Erikson az emberi életben belül nyolc pszichés fejlődési szakaszt különített el, ötödiknek és a pszichoszociális stádiumok közül az egyik legfontosabbnak a serdülőkort tartotta.²⁷ A pszichológus véleménye szerint az egyénnek mindig sikeresen kell megoldania az életkorához kötődő pszichoszociális feladatokat ahhoz, hogy a következő stádiumba lépessen. A serdülőkor időszakában e feladat az, hogy a gyerekkorból a felnőttkorba lépő személy saját stabil identitását kialakítsa, megszilárdítsa. Az identitáskrisis lezáródását, amely ideális esetben a húszas évek elején történik, az egyetlen – a Császár-féle – naplót leszámítva nem lehet végigkövetni. Azonban a serdülőkor identitáskeresései, szerepkísérletei jól láthatóan lecsapódnak a kútfőkön. A pubertáskor jellemvonásai nem érhetők tetten mindegyikben; míg a Weinmann-féle naplóban ebből a szemszögből nézve elsősorban az ellentétes nemhez való közeledés sikereit és kudarcait lehet jól végigkövetni, addig az Ecséri-féle bejegyzésekben e téma mellett megjelennek az identitáskeresés más elemei is, akárcsak a Császár-féle naplójegyzetekben, amelyekből azonban a másik nemhez való viszony mint téma szinte hiányzik.

Ez az az életciklus, amelynek sikeres lezárulását követően az egyén kialakítja stabil felnőtt személyiségének alapjait. Ez a személyes identitás kezdetben változó, majd fokozatosan megszilárduló értékek és élettervek formájában jelenik meg.²⁸ Császár esetében a napló mint a serdülőkor tükré jelenik meg. Ennek segítségével a korábbi bejegyzéseket – szinte évente – újraolvasva szerzője saját maga fejlődéséről bizonyosodik meg, s fogalmaz meg részben új célokat, vagy megerősíti a régiéket.²⁹ Mind az általa, mind pedig az Ecséri által

²⁷ Erikson, Erik H.: *Az életciklus: Az identitás epigenezise*. In: uő.: *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, 1991. 437–497.; Atkinson, Rita L. [et al.]: *Pszichológia*. Budapest, 2002. 98–101.

²⁸ Benesch, Hellmuth: *Pszichológia*. Budapest, 1999. 291

²⁹ „Ím elérkeztem a naplóm utolsó lapjához, és e súlyos sorokat most bizony egy kis megrendüléssel és szívdobogással írom le. Ünneplés pillanat ez számomra. Pontosan 2 évet és 1 hónapot foglal magában ez a könyvecske. Mennyi mindenről esik szó benne! Mennyi mindent tartalmaz! Óriási fejlődés húzódik keresztül rajta. Egy nyíló ész kezdte meg e lapokat, és egy magát érettnak gondoló, nagy kamasz zárja be. Most megmosolygom a múlt kezdeményezéseit, a múlt, szinte a gyermekkor problémáit. Lekicsinylően nevetek akkori tudatlanságaimon, a naplót szinte csak közepé-

vezetett naplónak közös vonása, hogy jól lecsapódik rajtuk az, hogy ezen életkor a szerep-kísérletek időszakának tekinthető, amellyel összefüggésben a jövőre vonatkozó célokat, elvárásokat, célkitűzéseket fogalmazzák meg a gyerekek. Mindkettőnek sajátja, hogy ezekre már a kezdeti vagy a korai bejegyzések során kitérnek, s a későbbi jegyzetekben ennek változásai figyelhetők meg. Mindkét esetben az önmeghatározás egyik legmarkánsabb elemét elsősorban a foglalkozásválasztáshoz kötik. Ennek fontosságát jól kifejezi, hogy a tizenöt éves Ecséri Lilla *Bevezetésében* külön fejezetet szentel ennek *Jövendő életpályám* címmel. Ebben megfogalmazza életcélját: „...akármilyen neveltséges is, de ha valami leszek, csakis filmszínész akarak lenni. Ez nem bakfisábránd, mert 12 éves korom óta vágyam ez.”³⁰ Az ugyancsak tizenöt éves Császár Gyula naplója korábbi, kezdeti szakaszában tesz erre vonatkozó utalásokat, de csak később fogalmazza meg nyíltan élethivatását: „Egyetlen nagy célom van, ez pedig az írás. Az írás, mégpedig a szépirodalmi írásmű. Azért szépirodalmi, mert ezt semmilyen tanulóval nem lehet elsajátítani. Írhat valaki helyesen, szabatosan, magyarosan, de művészen csak a tehetség tud.”³¹ Mindkét szerző egyértelműen, végérvényesen próbálja meg lefektetni a céljait, ennek fontos szerepe van abban, hogy miképpen definiálják önmagukat: míg Lilla egy jövendőbeli színésznőt lát önmagában, addig Gyula az eljövendő időszak nagy írójaként tekint magára. Ezek a kétségtelen, véglegesnek tűnő célkitűzések egyfajta biztonságérzetet adnak számukra. Míg Lilla elsősorban azzal támasztja alá választásának hitelességét, hogy e célkitűzést már korábban is magáénak vallotta, addig Gyula rátermettségét és tehetségét bizonyítja, bizonygatja önmaga előtt: „Tehetséges vagyok-e? Hogy tehetség, azt nem tudom, de hogy az írásban kimagaslak a többiek közül, ez tény. Erre építeni fel szépirodalmi munkásságomat? Hát bizony más előtt neveltséges volna, de előttem nem. És én, ha török, ha szakad, ezt mindenhogy keresztül fogom vinni.”³² A Lillától idézett bejegyzéssel egy helyen cseng egybe a fiatal fiú mondanivalója: mindkét kamasz kitér arra, hogy ilyen irányú elképzelései milyen reakciót váltottak ki a külvilágból. A felnőttek nyilván megmosolyogták az álmokat. Minden bizonnyal e felnőttvilág szóhasználatára – bakfisábránd – tükröződik Lilla sorain, aki ennek megcáfolására törekszik. Ugyanakkor Gyula is kitér arra, hogy ezen életcéljára „a nagyok” hogyan tekintettek: „Hát bizony más előtt neveltséges volna...”

Az adott pályára való alkalmasság kérdése mindkét kútfőben több helyen felmerül, s többször kísérletet tesznek arra a gyerekek, hogy maguk előtt bizonyítsák az adott hivatásra való rátermettségüket. A következő két idézetben az a közös, hogy mindkettőt akkor vetették papírra, amikor a külvilág – elsősorban néhány iskolai osztálytárs – közvetlenül vagy közvetett módon kétségbe vonta a naplóíróhoz fűződő viszonyát vagy véleményének helyességét, s ennek hatására úgy érezték a gyerekek, hogy tehetségüket (is) megkérdőjelezték. Erre mindkét esetben úgy reagáltak, hogy önértékelésüket megerősítendő nem csak kvalitásukban, hanem szellemi képességeikben is a többiek fölé helyezték magukat. Így a barátónokkal történő összevetést követően így biztatja magát Lilla: „Mindig arra gondolok, különb leszek, mint ők. Csak ha azt mondják, tehetségtelen vagyok, azt nem bírom elfelejteni (Hála Istennek, mostanában nem mondják).”³³ Szinte ugyanez az eset található meg

től érzem saját magaménak [...] Valószínű, hogy később ezek a soraim is csak gúnyolódásra adnak majd alkalmat, de most és ez a fontos, most véresen komolyak és életbe vágóak.” Császár: *Történelmünk – történetem*, 23.

³⁰ Ecséri: *Napló*, 8.

³¹ Császár: *Történelmünk – történetem*, 13.

³² Császár: *Történelmünk – történetem*, 13.

³³ Ecséri: *Napló*, 16.

a Császár-féle naplóban is 1944 februárjában. A fiú már „munkásságát” hozza fel önmaga és egyben a „külvilág” előtt is rátermettségét bizonyítandó: „Tehetséges vagyok-e? Ha elnézem írásaimat, a Leányszem-et, a Sorsok-at, a Gyerekek-et, az Egy vallomás-t, a készülő Égő külváros-t vagy a többit, már egy könyvet, a naplóval együtt két-három könyvet is kiadnának, és szerintem nem is rosszak. Ilyeneket a velem egy korúak nem tudnak írni, hát kénytelen vagyok megállapítani, hogy más vagyok, tehetségesebb vagyok, mint a többi fiú. Miért ne lennék én a jövődő írója? Azok lesznek majd híresek, akik felett most toronymagasan állok? Ez lehetetlenség! Mindenesetre ki fogom küzdeni magamnak az elismerést, csak a körülményeim legyenek jók.”³⁴ Ez a kérdés gyakran foglalkoztatta az ebben az életkorban járó serdülőket, így 1944 júliusában a gettóban lévő Lillát is, aki egy ideális életpályát felvázolva s az esélyeket latolgatva törekszik saját belső világának a megerősítésére. E bejegyzésből jól látható, hogy a külvilág és a jövődő esetleges problémáinál számára jóval életbevágóbb, hogy alkalmas-e az álmodott életpályára: „Én otthagynám a Veres Pálnét és egy évre Svájcba mennék, aztán lennék színész. Ha kommunizmus lesz, akkor Svájcba sem mehetek. Ez azonban mind nem volna baj, ha biztos volna a tehetségem.”³⁵ A vészterhes, nyomasztó időkben a kamaszok számára rendkívül fontos volt a külvilág megerősítő válasza, amely jelentős szerepet játszott a pozitív önértékelés kialakításában s a megtépzott identitás helyreállításában. Így mind Gyula, mind Lilla rendkívül fontosnak tartotta, hogy e számukra életbevágó kérdésre utaló pozitív reakciókat feljegyezze naplójába, így is erősítve az önmaga értékességébe vetett hitet. A kislány 1944 szentestéje előtt egy nappal többszöri razzia és álnéven való bujkálás után végül a Gyógypedagógiai Intézetben talált menedéket, ahol azonos korú, úgyszintén üldözött lányokkal került össze. S hogy figyelmüket ne a külvilág, illetve a bármikor bekövetkező letartóztatás kösse le, egymásnak szavaltak: „A Vica, így hívják a nagyobbikat, [ti. egy testvérpárról van szó – K. G.] 20 éves és állandóan bejár a városba. Színésznőnek készül és szokott szavalni. Én is szavaltam a Pán halálát, és mindenkinek nagyon tetszett. Vica nagyon tehetségesnek tartott.”³⁶ Itt nem véletlenül emelt ki a naplóíró kislány két részletet, amely a megerősítés hitelességét, értékességét támasztotta alá. Így az, hogy aki dicséretben részesítette, színésznek készül, s idősebb, mint ő, minden bizonnyal az elismerés jelentőségét növelte a leány szemében.

Elsősorban a lánynaplókon tükröződik, hogy a pubertáskorban a testkép jelentős hatást gyakorol az önértékelésükre, mind pedig a hangulatukra. A lányok önértékelése elsősorban három tényezőtől függ a naplók alapján is: a vélt vagy valós vonzerőtől, az ezzel összefüggésben az ellentétes nemtől érkező visszajelzésektől, illetve a korcsoportban való elfogadottságtól.

Az Anne Frankkal azonos minőségűt alkotó, ám a holland naplóíró kislánynál szerencsésebb sorsot megélt Ecséri Lilla feljegyzéseinek bevezetésében külön teret szentelt önmaga külsejének, amely jelentősen hozzájárult negatív önértékeléséhez: „Azt hiszem, nagyon gyerekes vagyok, és mindenki sokkal kevesebbnek néz, mert kicsi vagyok, szeplős is vagyok és 2 copfom, azaz bánatom van. Utálok a copfomat, de nem engedi anyám levágni,

³⁴ Császár: *Történelmünk – történetem*, 18. „Magyarország külföld előtti ismeretlenségéről és magyar (bármely tudományos vagy művészeti) eredményeiről tett rosszálló kijelentésem miatt egészen megszapultak. Igen, máris ellenségeim az emberek, már a leginkább hozzám tartozók is, mert én más vagyok. Addig gáncsolják az embert, míg hírnévre nem tesz szert, ekkor aztán ezek fogják a legjobban nyalni az illető talpát, de addig üldözik és harcolnak ellene, mert az tehetséges. És valahogy védekezniük kell.”

³⁵ Ecséri: *Napló*, 24.

³⁶ Ecséri: *Napló*, 60.

pedig úgy rövid hajjal szebb lennék, mint így. Ha valaki ezt a naplót elolvasná, azt mondaná: ronda vagy és lennél te mindenhogyan, ne fogd a szegény copfodra.”³⁷ A feljegyzésekből kitűnik, hogy Lilla önértékelését alapvetően három tényező befolyásolja: a külsejével való elégedetlenség, az udvarlók hiánya, illetve érdekes módon a politikai propaganda. A pszichológiai szakirodalomból ismert tény, hogy a serdülőkorban a korán érő lányok önértékelése jóval alacsonyabb, s majdnem mind kevésbé elégedett külsejével, mint a későn érők.³⁸ Ez nála is tetten érhető: „Az alakom (sajnos) teljesen ki van fejlődve, míg az arcom, főleg a hajam, ami egész rövidre van vágva, egészen gyerekes. Szóval teljesen ellentétekből vagyok összetéve. Íme egy ember, aki ismeri önmagát.”³⁹ Emellett fontos szerepet játszik negatív önértékelésében, hogy bizonyos vélt társadalmi elvárásoknak nem sikerül megfelelnie a saját életkorában, és barátnőivel ellentétben még nem volt udvarlója.⁴⁰ Ezt a negatív énképet csak még jobban elmélyítette esetében, hogy a külvilágtól is nyíltan ilyen lehangoló visszajelzéseket kapott. Mert a bujkálás során a környezete benne látta megtestesülni a valószínűleg a szélsőjobb által a zsidó külsőről – feltehetően a zsidó nőkről – terjesztett leírást, így a külvilág előtt még kevesebbet mutatkozhatott. Az, hogy ez a külalak pontosan milyen jegyekből épült fel, a kislány feljegyzéseiből nem derül ki, azonban mégis sejthető abból, hogy – úgyszintén a propaganda hatására – milyen az a külső, amelyet kívánatosnak tartana a maga számára. 1944 karácsony másnapján Budán bujkálva ezt így fogalmazza meg: „...nagyon zsidós vagyok, amit persze állandóan hallok. Mára is szörnyen rosszul esett, mikor mondták, hogy ne menjek föl, mert rólam rögtön látszik, hogy ki vagyok. Szeretnék törni, zúzni miért teremtett az Isten ilyen külsővel, miért nem vagyok magas karcsú és gáj kinézésű. Olyan sivár és kietlen minden.”⁴¹

Más bejegyzéseken egy ellentétes mechanizmus figyelhető meg. Egy esetben a feljegyzéseket készítő kislány önértékelésének megszilárdulásához járul hozzá korábbi sikereinek

³⁷ Ecséri: *Napló*, 8. Ebben is rendkívül fontos szerepe van a külvilág, elsősorban pedig a kortársak köréből érkező negatív vagy pozitív visszajelzéseknek: „Levágattam a copfomat. Pénteken délután. Pénteken reggel úgy határoztam, hogy kedden vágom le, de az utolsó előtti órában elhatároztam, hogy még aznap. Meg is tettem. Azóta valahogy más embernek érzem magam. Az osztályban nagyon tetszettem.” Ecséri: *Napló*, 10.

³⁸ Atkinson: *Pszichológia*, 100.

³⁹ Ecséri: *Napló*, 19.

⁴⁰ Így a proklamáció bejelentésének napján is, így kesereg: „Őszintén szólva engem nem érdekel a politika és nem vagyok olyan rettenetesen boldog, mint kellene lenni. Csak magammal törődöm és elkeserít az a tudat, hogy senkinek sem tetszem és nem tudom, hogy lesz-e belőlem valaki. 16 éves múltam és még egy rendes udvarlóm sem volt...” Ecséri: *Napló*, 28–29.

⁴¹ Ecséri: *Napló*, 62. E motívum máshol is felbukkan: „Szörnyű ez az élet, mint én magam. Istenem, miért teremtettél ilyen rossz külsővel? Hogy fogok én érvényesülni? [...] Szörnyű és olyan rossz, hogy állandóan hallok, milyen zsidós vagyok.” Ecséri: *Napló*, 69. Az európai antiszemita sztereotípiák szerint a zsidók különös ismertetőjele az orr, a nagy láb, a sajátos akcentus, a sötét bőrszín. A zsidóképek ezekkel az elemeivel Sander Gilman a zsidó testről szóló könyvében kimerítően foglalkozik, feltárva ezeknek a reprezentációknak az általában a középkorig, illetve a felvilágosodásig visszanyúló gyökereit. Az orr alakjának megváltoztatására az első sikeres operációt Jacques Joseph hajtotta végre 1898-ban. Sander L. Gilman: *The Jews' Body*. New York, 1991. 169–194. Valami hasonló törekvés megtalálható Lillánál, aki erre nem mint faji jellegzetességre tekintett (bár lehet, hogy hasonló megjegyzéseket környezetében hallott), hanem valószínűleg a fényképek, a mozi által közvetített modern szépségideálnak kívánt megfelelni. A rokonok orr operálásáról tett említésben azonban sokkal inkább a korábban említett mozgatórugó valószínűsíthető, ám hasonló lehetősége van annak is, hogy esetleg egészségügyi okai voltak (például horkolás). Egy 1944. júniusi bejegyzésben ez olvasható: „Elhatároztam, hogy megoperáltatom az orrom, mint ahogy anyám és bátyám tette volt, hogy szebb legyen és fogyókúrázom.” Ecséri: *Napló*, 22.

a felidézése. Lilla idézett bejegyzésénél két nappal korábban – karácsony szentestéjén – Weinmann Éva is papírra vetette az ilyen jellegű emlékeit, ezzel megszületett naplójának leghosszabb bejegyzése. A jelen borzalmai elől a múltba való burkolózással, nyilván saját magát erősítendő, épp azokat az emlékeit idézte fel, amelyek egy zsúr alkalmával a fiúk körében aratott sikereit bizonyították: „Most már mellém ült Frédi. [...] Utána megint tánc. Felkért és egész este együtt táncoltunk. [...] ő addig nem hitt abban, hogy már valaki meg-tetszhet, de most saját magán tapasztalta. És nagyon szimpatikus vagyok neki. Erre én azt feleltem, hogy kölcsönös. Nagyon boldog voltam. Először vallottak nekem szerelmet, ha ezt annak lehet nevezni.”⁴²

Háború a külvilágban

Annak ellenére, hogy a polgári lakosság a háborús eseményekkel csak közvetetten került kapcsolatba 1944 nyarának nagy légitámadásaiig, magára a háború egészére – arra a tényre, hogy „háború van” – stresszforrásként kell tekinteni.⁴³ A naplókban stresszkeltő eseményként jelenik meg a bombázás, az egyént érintő különféle rendeletek megjelenése, egyes hírek vagy álhírek, az ellenséges katonaság vélt/valós feltűnése, a családtagok, barátok elvesztése, eltűnése, s legfőképpen a halál kiszámíthatatlan közelsége. Természetesen itt különbséget kell(ene) tennem az egyének között, hiszen egyénfüggő, hogy egy adott eseményt mennyire érez az ember stresszkeltőnek. A naplók alapján az sem egységes, hogyan próbálnak ellenük küzdeni a gyerekek.

Védekezési stratégiaként elsősorban pszichés mechanizmusokat kívánok vizsgálni, hiszen valódi fizikai ellenállásra lehetőségük nem volt. A stressz leküzdésével kapcsolatban különösképpen az eltérő elhárító mechanizmusok figyelhetők meg.⁴⁴ A már többször hivatkozott Ecséri Lilla-féle naplóban különösen a reakcióformáció az, ami tetten érhető.⁴⁵ E védekezési stratégia keretében a stresszhelyzet – például jelen esetben a munkaszolgálat – megváltoztatására képtelen egyén a negatív tapasztalatokat – például erőltetett menet – tudattalanul úgy próbálja leküzdeni, hogy pozitívba fordítja át. Lilla esetében ez elsősorban azt jelenti, ahogy az adott problémáról gondolkodik, ahogy azt értékeli, észleli. A kislány a stresszt kiváltó borzalmas eseménytől úgy próbál elhatárolódni, hogy arra mint „szükséges jó”-ra tekint. Arról, hogy Lilla számára mennyire fontos volt a színészi hivatás, már korábban ejtettem szót. Ha ebből a perspektívából szemlélem a naplóbejegyzéseket, láthatóvá válik, hogy sokkal többről van itt szó annál, hogy magában egy életcélt fogalmaz meg. A színészi pálya, illetve az a törekvés, hogy egyszer ezt a hivatást gyakorolhassa, a védekezési stratégiájának fontos része volt. A feljegyzésekből kitűnik, hogy minden olyan esetre, amely Lilla számára különösen fárasztó, kimerítő, stresszkeltő volt, megpróbál úgy tekinteni, hogy az különösen fontos az áhított hivatás gyakorlása szempontjából, és csak gazdagítja őt. Ezekre a különösen veszedelmes szituációkra az *élmény* kifejezést használja, így ezzel az absztrakt fogalommal próbálja a maga számára ezeket az eseményeket feldolgozhatóvá tenni. A fizikai vagy lelki megtörését célzó eseményeket úgy fordítja visszájára, hogy azokat pozitívan éli meg. Hogy e terminus bevezetése mennyire összefügg az egyre kilátástalábbá váló körülményekkel, tetten érhető ott, hogy először 1944. december 14-én vetette papírra. Akkor, amikor visszaemlékezett a néhány héttel korábbi munkaszolgálatos vi-

⁴² Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

⁴³ Atkinson: *Pszichológia*, 404

⁴⁴ Atkinson: *Pszichológia*, 423

⁴⁵ Atkinson: *Pszichológia*, 424

szontagságaira.⁴⁶ Kezdetben nem az élmény kifejezést használja, hanem, mint a bejegyzésből jól kitűnik, az erőltetett menetben a végkimerültségtől való rosszullét okozta stresszt úgy próbálja csökkenteni, hogy megpróbál magára kívülről tekinteni. S erre a tragikus esetre úgy néz, mint egyfajta leckére a színészi karrierhez: „Rettenetes érzés volt fuldokolni. Sohasem felejttem el, hogy a kínos percek alatt állandóan arra gondoltam, milyen nagyszerű színészi teljesítmény lenne, ha ezt így egyszer el tudnám játszani.”⁴⁷ A színészi szerepbe való bújás mint védekező stratégia azért is igazán hasznos, mert szinte minden szituációra – kevésbé valóságként, sokkal inkább – színjátékként tekint. Úgyszintén a munkaszolgálatos napokban akkor jelenik meg először a már említett *élmény* kifejezés, amikor erdőt irtaniuk, illetve sáncot ásniuk kellett. A következő idézet kezdő soráival kapcsolatban arra kell rámutatnom, hogy az önértékelés megerősítéséhez mennyire fontos volt az, hogy magára tehetségesként tekintett. Így e válságos szituációban ez önmegerősítést ad számára: „Előttem áll az egész Élet millió szépségével, gondoltam ujjongva és elkezdtem énekelni vagy szavalni. Lefeküdtem a fűbe és elmondtam egy verset a Természetnek. Nagynak és tehetségesnek éreztem magam. Nagyszerű érzés volt. Nem is rossz, hogy musz lettem, mert rengeteg élményben volt és lesz részem. Egy színésznőnek életségűsége az Élmény különben nem tud alakítani. [...] Vágytam az Élményre és változatosságra. Igaz tettem hozzá, ennyi szenvedésre nem számítottam...”⁴⁸ Már jeleztem, hogy e terminus bevezetése elsőként itt érhető tetten, de később minden válságos vagy válságosként megélt szituációban ehhez fordul, például egy nyilas razzia során, hogy félelmét leküzdje: „Eleinte nagyon megijedtem, aztán arra gondoltam, lesz, ami lesz! Mindig vágytam az ÉLMÉNYre és változatosságra, most megvan. Előszedtem a tükrömet és megnéztem, hogy néz ki az arcom, ha félek. Tulajdonképpen nem is féltém.”⁴⁹

Egy másik elhárító mechanizmus is kidomborodik a kamasznaplókban, mégpedig a tagadás.⁵⁰ Amikor az egyén úgy védekezik a külső valósággal szemben, hogy annak létezését letagadja. Mert így a tagadás időt biztosíthat számára ahhoz, hogy a valóságot fokozatosan elfogadja. A tagadás mint elhárító mechanizmus elsősorban úgy jelenik meg, hogy az egyén halála lehetőségét nem tudja elfogadni, s ez a tagadás reményt nyújt számára, és segíti a túlélésben. Ez talán legkarakteresebben Lilla naplójában nyilatkozik meg. Más esetekben ennek jóval szimplább megjelenése figyelhető meg, így például Császárnál: „Nekem és családomnak nem szabad elpusztulnia, hiszen mi lenne akkor azokkal a célokkal, amelyeket olyan szépen kiszíneztem magamnak, mit teszek, írok, beszélek, ha végre élvezhetném a szabadság kenyerét.”⁵¹ A „magyar Anne Frank” sokkal komplexebb védekező rendszert fejlesztett ki, amely nemcsak a halállal és a külvilág szenvedéseivel szemben védte meg, hanem – a már tárgyalt külső – negatív önértékelésével szemben is menedéket biztosított. Lilla említést tesz naplója elején arról, hogy zsidó származású, azonban – Weinmann Évával ellentétben – e vallás gyakorolásának nyomát sem találni a későbbi bejegyzésekben.

⁴⁶ Konkrét helyeket, útvonalakat, időpontokat ad meg, így valószínűsíthető, hogy megírásához minimális írásos feljegyzések nyújtottak támaszt.

⁴⁷ Ecséri: *Napló*, 39.

⁴⁸ Ecséri: *Napló*, 42.

⁴⁹ Ecséri: *Napló*, 52. Egy másik eset: „Aznap délelőtt megint láthattam egy Élményt. Egy lánynak jött a nővére, hogy az apjuk hazajött a munkaszolgálatból és meghalt. Rettenetesen sajnálom őket, de a sírásukat és jajgatásukat a művész szemével néztem: »Jól jegyezd meg, hogy csinálják a valóságban, hogy a színpadon eljátszva a valóság illúzióját keltsd.«” Ecséri: *Napló*, 48.

⁵⁰ Atkinson: *Pszichológia*, 425.

⁵¹ Császár: *Történelmünk – történetem*, 64.

Nem tudni, milyen forrásból táplálkozott Lillának az az elképzelése, hogy ő a lélekvándorlásban hisz, minden valószínűséggel itt egyéni olvasmányok állhatnak a háttérben, mert a buddhizmusról az iskolában szinte egészen biztosan nem tanultak. A lélekvándorlásban való hit alatt nem egy gyakorlati vallásos cselekvést kell érteni Lilla esetében, hanem sokkal inkább egy olyan világértelmezést, amely a kislány számára a szenvedésre, üldöztetésre egyfajta magyarázatot adott, s azokat számára érthetővé, feldolgozhatóvá tette. A már említett nyilas razzia után ezt jegyezte fel: „Annyin mentem már keresztül, hogy minden mindegy volt. Fatalista lettem. A sorsomat nem kerülhetem el úgysem, és ha valami úgy történt, annak előre kítűzött célja van. Talán még az előző életemben való bűneimért kell most szenvednem. Mivel hiszek a lélekvándorlásban, nem ragaszkodom annyira az életemhez, mert tudom, milyen parányi ez a lét és tudom, hogy még sokszor kell megszületnem, mert még nagyon is bűnös vagyok. Tehát a haláltól magától nem félek, csak magától a szenvedéstől és a fájdalomtól.”⁵² Lilla esetében nem gyakorlati vallásossággal állunk szemben, hiszen jól látható, hogy a naplóban erősen keverednek a keresztény és a buddhista elemek. Míg a lélekvándorlásról többször ír, addig ezzel párhuzamosan hisz az eleve elrendeltségben, s Istenhez fohászkodik. Itt minden valószínűséggel az olvasmányélményeiből felépített képlékeny védőhálóról van szó, amelynek elemeit – öntudatlanul – mindig úgy rendezte, alakította, hogy az saját önértékelését megerősítse. Ezt jól mutatja az 1944 nyarán, a tizenhatodik születésnapján tett bejegyzése, amelyen egyrészt rossz hangulatáról, a kilátástalanságról, másrészt pedig a fiúk érdektelenségéről tanúskodik: „Azt kell gondolni, hogy van lélekvándorlás, mint ahogy hiszem. És akkor mi ez a múltó élet? Akkor voltam én már ragyogóan és tündöklően szép, sétáltam már párommal Velencében, sőt Svájc havasai között is havasi gyopárral a kezemben. Voltam már elképesztően rút, voltam buta, voltam ragyogóan szellemes udvarhölgy XIV. Lajos udvarában, sőt királynő is voltam már, éppen úgy, mint pórasszony. Mit tesz hát a nagy végtelenben e parányi élet, s e parányi életben ezek az icipici bántódások? Semmit.”⁵³

A stresszkeltő eseményekre kétféle stresszreakció létezik. A testi válaszok, amelyek a veszélyhelyzetre felkészítik a szervezetet; illetve a naplókban jobban tetten érhető pszichológiai reakciók, így a szorongás, depresszió, fásultság.⁵⁴ A depresszió, amint azt már említettem, az elszenvedett stresszre adott normális reakciónak tekinthető. A gyereknaplókban különösen sokszor találkozni vele, kiváltó okai azonban nem minden esetben a háborús körülmények. A depresszióra mutató jegyeket – mint például: levertség, reménytelenség, érdeklődés elvesztése a külvilág irányába, negatív gondolatok, alacsony önértékelés, reménytelen jövő, pesszimizmus, motiváció elvesztése – elsősorban azok a bejegyzések mutatják, amelyeket akkor vetettek papírra, amikor a naplóiírók egyedül, tétlenségben, bezártságban voltak. Az írónak készülő Császár Gyula sajátos – leginkább a problémaközpontú megküzdéssel leírható – védekező stratégiát alkalmazott a külvilág egyre fenyegetőbb eseményeivel szemben. Ez igazán markánsan 1944 nyaratól érhető tetten. A tizenhat éves fiú annak érdekében, hogy figyelmét ne a külvilág aggasztó, stresszkeltő eseményei kössék le, programszerűen tűzött ki maga elé megírandó reményeket, értekezéseket, visszaemlékezéseket. Így gyakorlatilag a munkába menekült, s ezt a stratégiát követte az ostrom alatt is, az olvasmány-, illetve írástervek készítése számára – ilyen szinten legalábbis – a jövőt kiszámíthatóvá tette, és így a gyereknek egyfajta biztonságérzetet kölcsönözött, ugyanakkor felesleges szabadidejét is lekötötte. Az 1944. július végi bejegyzés még reménytelen jövőről, pesszi-

⁵² Ecséri: *Napló*, 52–53.

⁵³ Ecséri: *Napló*, 22.

⁵⁴ Atkinson: *Pszichológia*, 410–411.

mizmusról, a motiváció hiányáról tanúskodik: „Néha tompultságot érzek a világ eseményei iránt. Azt sem bánom, ha berántanak, noha tudom, hogy reám nézve milyen veszés lenne. Unom már az egészet. Pihenni szeretnék. Azt sem bánom, ha összebombázzák a gyárainkat. Egye fene! Legalább hamarabb vége lesz a háborúnak.”⁵⁵ A korábban említett „gyógyír” alkalmazása következtében egy háborús regény megírására sarkallta magát, a majd-nem egy hónappal később következő augusztusi bejegyzés már határozott optimizmusról számol be, a gyógyír hatott: „A regény írásának lázában egészen megfeledkeztem a világban történt események lejegyzéséről.”⁵⁶ A naplói író számára azonban mindenképpen a várva várt, szeptemberben megkezdődő iskola volt az, ami a háborús nyár után egyfajta biztos pontot jelentett. Mind azzal, hogy feladatokat ad számára, s így figyelmét leköti, mind pedig azzal, hogy a rendszerességével a rend biztonságérzetét kölcsönzi neki. Teljes pesszimizmus figyelhető meg azon a napon, amikor kiderül, hogy mégsem kezdődik meg a tanítás szeptemberben: „Minden összeomlott bennem. A szépen kitervelt program semmivé vált. Nem kezdődik meg a tanítás. Októberre halasztották. Úgy éreztem ezt, de reménykedtem. És hiába! Nincs szeptemberre semmi tervem. [...] Búskomorság szállt meg. Morcos vagyok, kötekedő...”⁵⁷ A rendkívüli letörtség érhető itt tetten. Olyannyira, hogy e bejegyzésben a sötét jövő esélyeit latolgatva kétszer egymás után tesz fogadalmat öngyilkosságra, mindkettőt arra az esetre, hogyha orosz fogságba kerül: „Én nem hagyom magamat Oroszországba cipelni. A végső esetben mindenre elszánom magam a legvégsőre is. Öngyilkos leszek! Kicsit könnyű kimondani, de nehéz végrehajtani.”⁵⁸ Mind saját sorsát és pályáját, mind pedig az ország helyzetét tekintve kilátástalanságot lát. Itt jelenik meg először a korábbi írói hivatás feladása – számításai szerint az orosz megszállás alatt nem lesz szabad magyar nyelvhasználat –, így az orvosi hivatást tűzi ki célul maga elé.⁵⁹ Azonban ez a gondolatsor is hasonló végeredményre jut: „Ha nem sikerül a középiskolát sem befejeznem, akkor úgyis vége mindennek [...] akkor az oroszok elhurcolnak bennünket felépíteni szétrombolt országukat. Ezt pedig nem engedem. Előbb elbujdosom, és ha nem sikerül, akkor önkezemmel vetek véget az életemnek, mert úgy nem érdemes élni...”⁶⁰ Alig egy hét múlva újabb hangulatváltozás következett be, ekkor azonban már a munka heve fűtötte,

⁵⁵ Császár: *Történelmünk – történetem*, 29.

⁵⁶ Császár: *Történelmünk – történetem*, 29.

⁵⁷ Császár: *Történelmünk – történetem*, 30.

⁵⁸ Császár: *Történelmünk – történetem*, 30.

⁵⁹ Császár Gyula tényleg orvos lett, azonban e hivatás feltűnése a naplóban még csak ideiglenes. A bejegyzésekből jól kitűnik, hogy magára továbbra is mint jövődöbéli íróra tekint, s e cél elérésén munkálkodik. Weinmann Éva 1946-ban halt meg leukémiában. Az egyik legkiválóbb naplót író „Lilla a háborút túlélte, imádott édesanyját viszont elveszítette. Fájdalmát régi álma megvalósításával igyekezett feldolgozni. Beiratkozott az Országos Színészképző Intézetbe, ahonnan harmadéves korában nem sokkal a diploma átvételét megelőzően nagypolgári származása miatt, mint »osztályidegent« elbocsátották. Ezután csak segéd munkásként helyezkedhetett el. A színház világába többé már nem tudott visszakerülni, de néhány év elteltével ismét tanulhatott, anyja és csecsemővédőnő lett. Későbbiekben – a háború előtt megszerzett – német és angol nyelvtudásával idegenvezetői vizsgát tett és nyugdíjazásáig ezt a munkát végezte.” <http://www.apirosbicikli.hu/pirbi/hatter/hatter.html>. A többi naplói író későbbi sorsáról nem rendelkezem érdemi információval.

⁶⁰ Császár: *Történelmünk – történetem*, 31. Három nappal később, szeptember 8-án még úgyszintén rendkívül rossz hangulatú, azonban mintha valamivel már motiváltabb lenne: „A napjaim telnek-múlnak, és én csak élek. A Szigetre járok el, ott tanulgatok, olvasgatok. Magam sem tudom, hogyan peregek napjaim [...] A novellát (Három találkozás) befejezem. Most majd elkezdek valamit, ami rendkívül szokatlan lesz. A címe: Contra bellum in bello. A többi egyelőre titok.”

s több mű megírását tűzte ki maga elé, így egy értekezést kívánt írni a regény műfajáról, illetve *Forrongó gondolatok* címmel egy másik művet, amelyben saját elképzeléseit szándékozott papírra vetni. Az, hogy az ilyen nagyarányú tervek milyen fontosak voltak számára, hogy a külvilág eseményeitől egy belső, biztonságos világba s a tervek által egy – ha egy rövidtávra is – kiszámítható és kontrollálható jövőbe meneküljön, jól lecsapódik az ekkori bejegyzés utolsó mondatain: „Ez a tervem. Nem üres már a szeptemberem.”⁶¹ Ez a védekezési stratégia a későbbiekben egyre jobban nyomon követhető a naplóban.

Lillánál egészen más esetben figyelhetők meg a depresszió jelei. 1944 nyarának első hónapjai azért voltak számára különösen nehezek, mert a szülők, valószínűleg attól való féltelmükben, hogy a lányuk esetleg zsidóellenes atrocitás áldozata lehet, nem engedték ki a lakásból. Ez a több hetes bezártság és egyedüllét, a társaság, a barátnők hiánya rendkívül nyomasztóan hatott a kislányra. Kezdetben ő is a Császár-féle védekezési stratégiát próbálta meg használni, azonban nem az írás felé fordult, hanem olvasás útján könyvekbe menekült június elején: „Barátnőimet egyáltalán nem engedik ki a lakásból. Én még néha ki megyek. Most már csak 1-től 3-ig szabad vásárolni, tehát könyvtárba is csak akkor mehetek. [...] Olyan gyönyörű az idő! Úgy beülnék egy moziba!”⁶² Azonban az ő esetében az az út, hogy a külvilágot így zárja ki, nem járt szerencsével. Ebben minden bizonnyal nagy szerepe van annak, hogy bekövetkezett egy kényszerű radikális környezetváltozás, amely úgyszintén a bizonytalanság érzetét keltette. A házukat el kellett hagyniuk, s a „gettóba” költöztek. Ez utóbbi a Lilla által használt terminus, a valóságban itt ún. zsidóházzal van szó. Míg az egész család pakol, addig a kislány naplójában egy egészen másik világba próbált menekülni. De az általa felvázolt romantikus világot porrá zúzza a jelen és főleg a jövő, amelyben halállal vagy kényszermunkával kell szembenéznie: „Olyan sivárnak és kietlennek érzem az életet. Az a sok regény teletömi a fejemet lehetetlen álmokkal, és mivel más nincs, filmszínészekről álmodozom. Milyen jó lenne, ha járhatnék a Színiiskolába, és egy csinos, okos fiú lenne szerelmes belém. Vagy ha a Charlie lenne az apám. Anyám Velencében a lagúnák városába ismerkedett meg velem. (Milyen romantikus.) Akkor onnan az ültetvényekről utaznék és vagy Londonban, vagy Hollywoodban élnék. Milyen jó lenne, egy csinos fiúval sétálni mondjuk szintén Velencében, beülnék egy gondolába és elmennék a Sóhajok hídjához. Holdvilágos este lenne, valahol felhangozna a távolból egy olasz szerenád, és mi kéz a kézben lépdelnénk. Felettünk a ragyognának a csillagok. A többit nem írom le, csak hozzá gondolom. És mi van nekem e helyett. Kilitások: vagy halál, vagy kényszermunka Németországban. Nem tudok választani a kettő közül. Idegőrlő rettenetes élet lehet dolgozni reggeltől estig elszakítva mindenkitől. Csak egy cél lehet, ha vége a háborúnak, akkor hazajövök. De hova haza, ha nem lesz hazám? 16 éves vagyok, szeretnék szerelmes lenni és nincs kibe. Szeretnék utazni és játszani, színművészetet tanulni, a bátyámat viszont látni. Most több remek dolgot olvastam.”⁶³

A szobafogság olvasmányélményeire támaszkodva, ugyanebben a bejegyzésben két helyen próbálja a fenyegető jövő képét elhárítani. Két dolgot – a háborút és a halált – próbálja meg kifigurázni, nevetség tárgyává tenni, hogy azok fenyegető méregfogát kihúzza. Egyrészt Karinthy *Gulliver ötödik utazásáról* tesz említést, amely a háború céltalanságát teszi világossá. Másrészt ennél jóval fontosabb Thomas Mann a *Csalódás* című művére való hivatkozása: „...ha eljön a Halál, azt fogja mondani: ez hát a halál? Nos, hát megéltem. De hát

⁶¹ Császár: *Történelmünk – történetem*, 31.

⁶² Ecséri: *Napló*, 18.

⁶³ Ecséri: *Napló*, 21.

mi ez voltaképpen?” Végül megjegyzi: „Ilyen remek dolgot rég nem olvastam.”⁶⁴ A naplóban legközelebb majdnem egy héttel Buda eleste előtt tűnik fel újra ez a novella, hatalmas bombázások idején. A kislány számára e novella legfontosabb, talán egyetlen mondanivalója a halálban való csalódás volt. A novellának ezt a konklúzióját – tudattalanul – valószínűleg a halálfélelme leküzdésére használta fel, így számára a halál nem nagy és félelmetes dologként tűnt fel: „És várom a halált, ezt az utolsó nagy Csalódást. Ez hát a halál, fogom mondani magamnak az utolsó nagy pillanatban. Nos, hát megéltem.”⁶⁵ Érdekes megfigyelni, miként változott meg az igék ragozása, a másra értelmezett egyes szám harmadik személyből ekkor már saját monológ lesz – egyes szám első személyvel –, így a mondatokat már teljes mértékben magára alkalmazza, elfogadja azokat, s azonosul velük.

Bármennyire is furcsa, az igazi pozitív változást Lillának a „gettó” hozza magával. A gettónak egy egészen más, szokatlan képe tárul fel egy kislány perspektívájából, akinek ez elsősorban a korábbi magány ellentétét, a társaságot jelenti. Érdekes megfigyelni, hogy az elköltözést követően tett bejegyzések szinte alig tartalmazznak olyan elemeket, amelyek a depresszió, a kilátástalan elkeseredettség nyomait viselik magukon. A zsidó ház, ahol több család volt összezsúfolva, számára elsősorban nagyszámú vele egykorú beszélgető- és játszótársat jelentett. Tehát egy kifejezetten pozitív hangulatváltozásnak lehetünk tanúi. Ez majdnem két hónappal a zsidó házba való költözés után is tetten érhető: „Remekül vagyok. Úgy látszik, jót tesz nekem a gettó. Sokkal jobban élek itt, mint otthon éltem, mert van, akivel beszélgessek, összejőjtek, nem úgy, mint otthon, ahol egész nap a szobában ültem és olvastam. Rengeteg lány van a házban, akikkel mind jóban vagyok. Azt hiszem, szeretnek és jópofának tartanak. Vicceket (jó disznókat) mesélünk egymásnak, cetlit játszunk...”⁶⁶

Weinmann Évát és családját úgyszintén érintette a rendelet, miszerint a zsidóknak a sárga csillagos házba kellett költözniük. Naplójában nem tesz említést költözésről, ennek ellenére szinte biztos, hogy nekik is költözniük kellett. Egy 1944. júliusi feljegyzés két részlete is valószínűsíti ezt: „Itt, ahol lakunk, a Rákóczi út 57. alatt van egy ronda nyilas. Már tegnap el akarta vitetni az egész házat.”⁶⁷ Erre nyilvánvalóan nem térne ki ilyen pontos megjelöléssel, ha korábbi lakhelyükön maradtak, mint ahogy erre máskor nincs példa. Másrészt számára egy teljesen új környezetbe kerül, ennek két elemére tér ki. Egyrészt a lakhatási körülményekre: „Mi nekünk most 2 szobás (ill. 1 szobás lakásunk van.) A Juliska nagynénimmel lakunk együtt. Övé a nagyobbik szoba. A miénk valamivel kisebb.”⁶⁸ E bejegyzés utal arra is, hogy korábban valószínűleg nem ekkora – hanem nagyobb – volt a lakásuk. A kislány számára azonban van egy ennél jóval fontosabb dolog – mint ahogy azt Lilla esetében is láthattuk –, az egykorúak társasága, akikről Éva listát állít fel: „Itt a házba[n] nincs valami jó társaság, 2 db 17 éves ronda fiú van. 3 csinos gaj fiú, de azok fütyülnek rám. 2 db 17 éves lány. 1 db 22 éves lány. 1 db 12 éves fiú és egy 9 éves lány. Ez a készlet.”⁶⁹ E „készlet” fő rendező elve, hogy a gyerekeket életkor, vallási hovatartozás szerint csoportosítja. Jól látható, hogy ezeknél azonban jóval „életbevágóbb” a fiúk esetében azoknak a behatárolása, akik tetszenek neki, illetve akiknek tetszeni szeretne, sikertelensége

⁶⁴ Ecséri: *Napló*, 22.

⁶⁵ Ecséri: *Napló*, 75.

⁶⁶ Ecséri: *Napló*, 25–26.

⁶⁷ Ebben a bejegyzésben ír barátainak az internálásról, illetve a család kikeresztelkedéssel való próbálkozásairól is, ami a kislány számára elfogadhatatlan. Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

⁶⁸ Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

⁶⁹ Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

ellenére is. E két esetből is jól látható, hogy a kamaszok perspektívájából ez a tragikus költözés egészen más képet mutat, mint amit megszoktunk.

Az előbbieken bemutatott reakciókat elsősorban egy olyan stratégia részeként kell értelmezni, amellyel a gyerekek megpróbálnak az egyre romló körülményekhez alkalmazkodni, azt maguk előtt úgy feltüntetni, hogy annak ne a sötét oldalát lássák, így kísérelve önmagukat védeni. Azonban a naplóíró kamaszok a háborús környezet stresszforrásainak leküzdésében nem minden esetben voltak teljesen sikeresek, s ekkor a naplók lapjain sötét gondolatok is feltűnnek. Így megjelenik az öngyilkosság lehetősége is.⁷⁰ Mind Ecséri Lillában, mind pedig Császár Gyulában felmerül az önpusztítás gondolata. Míg Lillánál ez csupán egyetlen alkalommal érhető tetten a naplóban, addig a fiú esetében ez egy visszatérő elem – mint ahogy azt már láthattuk. Mindketten a pesszimista jövőkilátásokat latolgatva, mély kilátástalanságba esve vetik fel ezt a lehetőséget is. Helyzetük abban különbözik, hogy míg Gyula mindvégig családi körben maradt, addig Lilla Budán bujkált, de szülei a gettóban maradtak. A kislány egyedüllétéből adódóan a bizonytalanság érzetének legfőbb eleme volt, hogy nem tudta, súlyosan cukorbeteg édesanyja életben van-e. Esetében ezt az állandó kiszámíthatatlanságot, bizonytalanságot a stresszt súlyosbító körülményként kell számon tartani, amely nagyban hozzájárulhatott rossz lelki állapotához. Azonban Lilla ezekben a rendkívül idegőrlő és feszült hetekben is sikerrel védte meg magát belső bizonytalanságaival szemben. A kislánnyal kapcsolatban már szóltunk világképéről, amely buddhista elemeket tartalmaz, szintén erre támaszkodva utasítja vissza az öngyilkosságot. Egy 1945. januári bejegyzésében erről magának így ad számot: „...ha nem fogok érvényesülni, úgy öngyilkos leszek. És mégsem lehetek az, mert a buddhizmus szerint az a legnagyobb bűnök egyike és tudom, úgymint megszületek majd újra, ahol azért a bűnömért még többet fogok szenvedni. Tele vagyok kétségekkel és állandóan fojtogat a sírás.”⁷¹

Gyula és Lilla is (többek között) a jövőbe próbálnak menekülni a jelen elől. S mindketten akkor vetik fel az öngyilkosság lehetőségét, amikor már ennek a jövőnek az illúziója is elvész, s képtelenségnek tartják, hogy a megálmodott hivatásukat gyakorolhassák a külső körülmények között. Érdeemes megfigyelni, hogy itt már egyikőjüket sem mardossa tehetőségatlenség gondolata, tehát nem belső negatív önértékeléssel indokolják azt.

A naplókban jól kiviláglik, hogy a fővárosi lakosság egészére nézve a leginkább stressz-keltőek, sokkolóak a bombázások és az azokkal járó pusztítások voltak. Minél befolyásolhatóbb egy adott esemény az egyén számára, azt annál stressz-keltőbbként éli meg.⁷² A léghárítás igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy ezeket a tragikus eseményeket előre jelezhessék a lakosság számára. Ezért volt riadórendszer, illetve a rádiók – mint ahogy arra a naplók több helyen utalnak – bementék, hogy mikor, hol számíthatnak ellenséges támadásra. A bombázást megelőző figyelmeztetések azonban nem voltak mindig sikeresek és kellően gyorsak, ennek ellenére nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy ez a (viszonylagos) előrejelezhetőség a lakosságnak látszólagos biztonságérzetet kölcsönözött.

⁷⁰ A különösen az ostrom alatt visszatérő motívum, a halál gondolata, illetve annak elutasítása például Wighardt Edit esetében is megtalálható: „Talán annak volt a legjobb, aki a háború elején meghalt, úgy sokkal egyszerűbb és biztonságosabb lett volna.” Wighardt Edit: *Napló a pincében töltött napokról. Budapest ostroma egy diáklány élményeinek tükrében. (1944. december 24-től február 18-ig)* Budapest, 1994. 7. Vagy a tizenégy esztendő Tolnai János esetében: „Öt hete vagyunk lent a pincében. Sokan szeretnének meghalni, de én nem. Bár sokat szenvedünk, de én bírom a jövőben, hogy Isten megsegít.” Tolnai János: *Gyermekéveim a második világháborúban.* Budapest, 2005. 47.

⁷¹ Ecséri: *Napló*, 69.

⁷² Atkinson: *Pszichológia*, 404–405

A front egyre közelebb kerülésével és az intenzív bombázások állandósulásával a jelzőrendszer hatása egyre csökkent. Így az egyén egyre inkább állandó idegfeszültségben élt, amely mind lelkileg, mind testileg rendkívül megterhelő volt, hiszen nem lévén kellő szintű előrejelzés (és hatékony elhárítás), már nem álltak rendelkezésre az előrejelzések közötti biztonságos időszakok.

Az első bombázás, amelynek élménye a Császár Gyula, illetve a Weinmann Éva által vezetett naplóban is fennmaradt, 1942. szeptember 4-én éjjel volt. A naplóírók számára oly félelmetes és szokatlan volt a bombázás, hogy rögtön másnap szükségét érezték annak, hogy rögzítsék tapasztalataikat. A két naplóíró különféle szemszögből tekintett az eseményekre. A kislány elsősorban saját élményeként írja meg, hangsúlyozva talpraesettségét, éberségét a veszély elhárításában: „Én elkezdtem kiabálni anyuékna, közben ki is szaladtak anyuék, s ebben a percben megszólalt a sziréna. Én felugrottam az ágyból s úgy rohantam ki. A Pista ebben a pillanatban ébredt fel. Lerohantunk (már ahogy tudtunk a IV. emletről) az óvóhelyre. A Pista és én egy szál hálóingben voltunk. 1/2 2ig voltunk lent.”⁷³

A fiú is megemlékezik bátorságáról, szinte vakmerő viselkedéséről: „Én a kétórás riadó alatt többször kinn álltam a kapunkban.”⁷⁴ Emellett fontos kérdést tesz fel: ha a front még a Don-kanyarban húzódik, akkor hogyan lehetséges az, hogy az orosz gépek elérnek ideig? Másrészt ő is mint sokkoló eseményre tekint a bombázásra: „Csak most tudja megérteni az ember, hogy mit jelent egy légi támadás...”⁷⁵ Mindemellett egészen sokáig mint látványosságra tekintett a bombázások helyszínére, mint szörnyű, de érdekes színhelyekre, amelyeket igyekezett minél gyorsabban megnézni: „Délelőtt elmentem a Podmaniczky utcára. Ott leesett két bomba.”⁷⁶ 1944 nyarán is megjelenik naplója egyik oldalán ez az elfoglaltság: „Ma délelőtt nagy légitámadás érte Budapestet. Nálunk is elaludt a villany. Később kikerékpároztam a bombázott helyekre...”⁷⁷ Tapintható a naplóban, hogy a szerencsétlenségek helyszíneinek felkeresése szabadidős elfoglaltságként funkcionált számára: „Délután aludtam egyet, azután sétáltam. A hetedik kerület északi része, a hatodik kerület és a liget tönkre ment. Alig van ép ház. Borzasztó látvány! Levente sapkámmal mindenfelé bejuthattam. Halottak hevertek mindenhol.”⁷⁸

Azt, hogy Weinmann Éva számára mennyire sokkoló esemény volt a bombázás, illetve az attól való rettegés mennyire bevésődött tudatába, mindennél jobban mutatja, hogy a későbbi bejegyzéseknél egy ideig az idő mérésének eszközeként tűnik fel. Kitér arra, hogy volt-e légi támadás, ha igen, akkor hányszor. Ezt jól illusztrálja, hogy a következő két bejegyzésben a légitámadás az egyetlen dolog a külvilág történéseivel kapcsolatban, amit feljegyzésre méltónak tart. S jól láthatóan a bombázások megemléítése meglehetősen szokatlanul élkelődik a kislány személyes élményei közé.⁷⁹

⁷³ Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanuk_lapjai/weinmann.htm

⁷⁴ Császár: *Történelmünk – történetem*, 11.

⁷⁵ Császár: *Történelmünk – történetem*, 11.

⁷⁶ Császár: *Történelmünk – történetem*, 11.

⁷⁷ Császár: *Történelmünk – történetem*, 25.

⁷⁸ Császár: *Történelmünk – történetem*, 28.

⁷⁹ 1942. okt. 9. „Azóta mióta utoljára írtam elmúlt a 14 éves születésnapom is. Csak egy fehér angóra sálat kaptam, de kapok még egy halina csizmát is. Az első légitámadás óta már volt megint 2. Már hála Istennek 1 hónapja nem volt légitámadás. Még mindig a Miska tetszik. 1 héttel ezelőtt táncoltam a Lacival. Életemben most először táncoltam igazán. Legutoljára az ünnepeken találkoztam a Miskával. A Klári is látta, s megállapította róla, hogy csinos. Ez igaz is. Bőjt előtt találkoztunk, ő kezet fogott velem s kellemes bőjtöt kívánt. Ez történt csak velem. Már egy hónapja járok iskolába. 1 hete átköltöztünk a Bethlen terre, hová 1 hét délelőtt, 1 hét délután járunk. Ez nagyon kellemes.

A következő igen súlyos légitámadás, amelyről a kamaszok beszámolnak, 1944. április 3-án történt, erről mind az Ecséri-, mind pedig a Császár-féle napló hírt ad. A gyereklátószög Lilla naplójában jóval inkább visszatükröződik. A kislány az egész riadót, a bombázást – a stressz oldásként – a humor oldaláról próbálja megközelíteni: „Aznap este, akármilyen furcsa is, én a légiriadó elején igen jól mulattam. Tudniillik, mikor a rádió bement: »Budapest, zavaró repülés« rohantam Mariska nénihez, aki azért főz nekünk, hogy egy szobánkban lakhatik és jelentettem a hírt. [...] Mikor felbődül a sziréna, Mariska néni, mint egy örült ugrik ki az ágyból és elkezd ugrálni és kapkodni. Én rettentően röhögni kezdek, annyira nevetséges volt, hogy Mariska néni kínosan próbálja a hálóingére ráhúzni a szoknyáját, de nagy idegességében nem akart rámenni, csak rángatja, rángatja kétségbeesetten, én meg már a hasamat fogtam. [...] Szóval a riadó alatt igen jól megvoltam és kérem Istent, maradjunk egészségesek és minél hamarabb legyünk túl ezeken az időkön, hogy elindulhassak életcéloom felé.”⁸⁰ Jól látható az, amire az első fejezetben utaltam, hogy a gyerekek a háborúban olyan veszélyt láttak mindenekfelett, amely jövőjüket, egyéni életpályájuk kibontakozását veszélyezteti, illetve tönkreteszi. Lilla más helyeken is kiemeli, sőt hangsúlyozza, hogy mennyire közömbös a légitámadások iránt, s az azok nyomán kitört pánikra főleg mint „multságokra” tekint. Így téve kísérletet (mind a közösség, mind pedig a saját) félelmeinek banalizálására, így nyerve azok felett némileg kontrollt: „És a bombázások sem izgattak, szinte még örültem is, hogy legalább egy kis változatosság van.”⁸¹ Ekkoriban a fiatal lány szinte „szobafogságban” volt, elég depressziós állapotban, hiszen a tanítás április elején befejeződött, őt azonban a szülei nem engedték ki: „És ez az egész dolog azért izgat, mért kell itt ülni, [...] tönkreteszik fiatal éveimet.”⁸² Császár még a támadás estéjén vagy délutánján feljegyezte lesújtó tapasztalatait. Nála is a gyereknaplók e jellemvonása köszön vissza: „Ezzel a közérzettel bizony nem lehet dolgozni, nem lehet eredményt elérni. Programot állítottam össze, de vajon lesz-e alkalmam, módom, lehetőségem, hogy valaha is valóra váltsam.”⁸³

A gyerekek számára, különösen az ostromnaplóknál, a háború egyes gyilkoló eszközei, így elsősorban a bombák, repeszek maradványai mint érdekességek, esetleges jövődóbeli emléktárgyak jelentek meg, ez több helyen megtalálható. A tizenhárom év körüli kislány, M. Klára számára oly érdekes volt a Buda ostroma során talált repesz, hogy még le is rajzolta. Így szinte ez az egyetlen illusztráció naplójában: „Mí kimentünk az udvarra. Találtam

Már be is fejezem, ha találkozom a Miskával, úgy azt beírom.”; 1943. márc. 24. „Mióta utoljára írtam, azóta 5ször találkoztam a Miskával. Az első nap mikor találkoztam vele a lányok is látták, tudniillik az úgy volt, hogy a M. kabátot jött hozzánk venni, és én úgy beszéltem meg velük, hogy odajönnek az üzlethez. Éppen, mikor jöttek ott volt ő is. A lányok nagyon el voltak tőle ragadtatva. Elhiszem – olyan szép, hogy csuda. Akkor nagyon boldog voltam. Most azóta nem is találkoztam vele, de nem is baj, mert a téli kabátom már nem olyan szép. Inkább majd tavasszal találkozok vele. Hála Isten eddig még nem volt légitámadás, igaz, hogy nemrégem le kellett menni egy 1/4 órára a pincébe, de ez nem tesz semmit. Sajnos mióta utoljára írtam, azóta sajnálatos esemény is történt a családban. Drága, jó Nagymama meghalt. MA lógtam az iskolából, mert tegnap nem volt kedvem tanulni. A múlt héten volt az egész osztály tehetségvizsgán. Az eredményt majd beírom ide. Ha lesz hozzá kedvem. Kaptam 1 ruhát, 1 szoknyát, 1 blúzt, 1 tavaszi kabátot, 1 pár gyönyörű magas sarkú cipőt. Még kapok egy kesztyűt. Már befejezem az írást, mert klassz tánczene van a rádióban, s azt akarom hallgatni. A viszontlátásra kedves kis naplóm!” Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

⁸⁰ Ecséri: *Napló*, 12–13.

⁸¹ Ecséri: *Napló*, 14.

⁸² Ecséri: *Napló*, 14–15.

⁸³ Császár: *Történelmünk – történetem*, 20.

egy repeszt, így néz ki [itt a rajz következik – K. G.] még meleg volt. Aztán bejöttünk, a gyerekek lefeküdtek, én naplót írtam.”⁸⁴ A néhány évvel idősebb Deseő László Pest orosz megszállás alá kerülésének idején szórakozási igényeit a háborús körülményekhez igazítva, a bombamaradványok kollekciónak összeállítását tűzte ki célul. Az idézet arra is rámutat, hogy ezzel a „hobbival” nem volt egyedül: „Elhatároztam, gyűjtöm a repeszeket. Az óvóhelyről gyűjteménnyel együtt kidobtam. Én viszont kidobtam a gyűjtemény nagy részét, vagy 5 kg ócskavasat. A gyerekek meg megint visszahozták az óvóhelyre. Tőlük nem meri senki sem elvenni, mert akkor üvöltenek.”⁸⁵ A német megszállást követő első jelentős szövetséges bombázás idején Császár Gyulában is felmerült hasonló gondolat, ha nem is ilyen „nagyratóró” gyűjtési célkitűzéssel, hanem csupán emlékezési céllal.

Mind a háborús, mind pedig az ostromnaplókra jellemző, hogy a főváros első nagy bombázásait részletesebben vetik papírra. Később az ilyen feljegyzések egyre inkább elszürkülnek, s helyükbe más, a gyerekek számára még nehezebben feldolgozható traumák kerülnek, így például az ismerősök, egykori pincebeli lakótársak, szülők halála. E veszteségek feldolgozását különösen nehezíti az állandó idegfeszültség, s az, hogy általában nem egyedi esetekről volt szó, hanem a halál mindennapos, tömeges aratásának voltak a tanúi. A gyerekek (is) helyet adtak naplóikban e tragikus eseményeknek, így verbalizálva fájdalmukat, azokat egy általuk kontrollálható narratívába illesztve, próbálva azoktól érzelmileg eltávolodni. Említést tettünk arról, hogy Ecséri Lilla rajongásig szeretett, súlyosan cukorbeteg édesanyja a gettóban maradt. A kislány a felszabadítása után egy héttel kapja a szomorú hírt, ekkor csak egy egészen rövid bejegyzés születik: „Meghalt az Anyám!!...” Ez volt az a rettenetes lehetőség, amely a kislányt egész budai bujkálása alatt emésztette. A következő, a napló utolsó, egyben egyik leghosszabb bejegyzése február 23-án született, három nappal a halálhír érkezése után. A bejegyzésben jól látható, ahogy a kislány mindent megtesz azért, hogy a tragédiát a maga számára feldolgozhatóvá tegye, s abból további életéhez erőt merítsen. Így egyrészt a környezete és belső világa közötti kontrasztot hangsúlyozza: „Az emberek mind megvannak, az élet zajlik tovább, nevetnek, beszélgetnek, és Ő nincs köztünk. Azóta nincs egy pillanat, hogy rá ne gondolnék.”⁸⁶ Másrészt kitér arra, hogy igyekszik egyfajta önkontrollt gyakorolni, s viselkedését a többségi közösség elvárásaihoz igazítani, akiket nem ért ilyen veszteség: „Egészében véve magamon csodálkozom a legjobban. Beszélgetek nyugodtan, sőt néha nevetek is.”⁸⁷ Jól megfigyelhető az e traumával kapcsolatos elfojtás is, amelynek keretében viselkedését a külső elvárásoknak rendeli alá, de papírra veti azt a magatartást is, amelyet ezen önkontroll nélkül tenne: „Az élet nélküled is tovább megy s én kénytelen vagyok vele menni és nem mutatni semmit. Mert, ha kimutatnék valamit, akkor tombolnék és üvölnék a kintől, hogy én nem vagyok már senkinek sem az ő kis idétlenje legföljebb az anyám iránt érzett kegyeletből befogadott.”⁸⁸ Másrészt megjelenik az elhunyt édesanya heroizálása, aki minden valószínűséggel nem a betegségében halt meg, hanem harci cselekmény áldozatául eshetett. A kislány úgy próbálja számára a végtisztségességet megadni, hogy magában hősi halottként tiszteli: „...úgy haltál meg, mint egy katona...”⁸⁹ A halál tragédiájának a feldolgozhatósága érhető tetten abban is, hogy anyjának gyors, fájdalommentes halált tulajdonít, olyannyira, hogy e halálmodot mások előtt

⁸⁴ M.: *Napló*, 25.

⁸⁵ Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

⁸⁶ Ecséri: *Napló*, 81.

⁸⁷ Ecséri: *Napló*, 82.

⁸⁸ Ecséri: *Napló*, 82.

⁸⁹ Ecséri: *Napló*, 82.

irigylésre méltónak tünteti fel. Végül tudatosítja saját helyzetét is, elsősorban arra helyezve a hangsúlyt, hogy ezt követően egyedül lesz kénytelen szembenézni az élet nehézségeivel.

Weinmann Éva is a naplójában adott lehetőséget magának arra, hogy egy jó barátja – aki egy villamosbalesetben 1944 első hónapjában halt meg – elhunytja miatti fájaldalmát levezesse. Mind az Ecséri-, mind pedig a Weinmann-féle bejegyzés a halálhír után történik, így egyik sem a szerencsétlenség közvetlen hírének hatására születik. Mindkét esetben a gyerekek a tragédia feldolgozásához hívják segítségül a naplórírást: „Mikor megtudtam, azt hittem egy világ dőlt össze bennem. Ez a drága örökké nevető gyerek nincs többé. Nem tudtam elhinni. Csak akkor, mikor már letették a föld alá. Akkor tudtam sírni. Szívemben igazán meggyászoltam.”⁹⁰ Míg Évánál a temetés volt az, amikor tényleg tudatosul benne a veszteség, amelyet korábban kétségbe vont, Lilla esetében édesanyjának egykori ruhái voltak azok, amelyek bizonyították számára a hír valóságát.

A trauma levezetésére szinte minden esetben segítségül hívták a naplórírást. Wighardt Edit, ha röviden is, de megemlékezett arról, amikor egy barátja – aki élelmiszert és híreket hozott nekik – Buda ostroma idején életét vesztette.⁹¹ A naplóíró tizenhat éves kislány ál-mában elhunyt fiúismerőse jelent meg: „Az éjjel Lacival álmodtam. Kérdeztem tőle, hogy van az, hogy él, hiszen a szívébe ment a szilánk. Ő nevetett és kérte a cigarettacsikket. Olyan volt, mint életében. Szörnyű érzés volt.”⁹² Mindhárom esetben az egyes traumákhoz kapcsolódó érzelmek, élmények elmeséléséről, verbalizálásáról van szó, ami jelen esetekben írásos formában történt, s az e félelmeket kézzelfoghatóvá, kezelhetővé tette számukra.⁹³ Ezzel segítve azt, hogy az elszenvedett traumákon, eseményeken ne töprengjenek hosszasan.

A naplónak az ilyen jellegű használata különösen olyan ritka bejegyzéseken érhető tetten, amikor a kamasznak önmaga előtt kell korábbi tévedését korrigálnia. Ez olyan vágyat takar, amelyet nyíltan – valószínűleg – senkinek nem vallhatott meg. Azt a villát, ahol a naplóíró tizenöt éves Deseő László élt családjával a Mészáros utcán, a németek az egyre közeledő frontvonal miatt elfoglalták, s gyakorlatilag szánt szándékkal tették tönkre, az épületet többek között istállóként is használva. A ház pincéjében meghúzódó egykori lakosok s a megszálló, jórészt sváb katonaság között több konfliktus volt. A naplón jól végigkövethető, ahogy a kisfiú tethetlen dühét, amelyet a német katonaság iránt érzett, levezetni, elfojtani próbálta. Különös gyűlöletet táplált egy sváb iránt, aki őt megalázta, a naplóban többször feltűnik az a vágy, hogy bosszút állhasson rajta. Január utolsó napján tesz említést először róla: „A legutálatosabb egy Konrad Wagner nevű pomázi sváb.”⁹⁴ Egy hét leforgása alatt az iránta érzett gyűlölet még inkább elhatalmasodik: „Ha egy embert szívesen meggyilkolnék, az a Wagner lenne.”⁹⁵ Két nappal később, amikor a kisfiú által oly nagyon várt tragikus esemény mégis bekövetkezik, hatalmas lelkiismeret-furdalás fogja el, ez jól látható e bejegyzésen, hiszen ezt a napot szinte csak a svábbal történt utolsó találkozás tölti ki. A korábbi gyűlöletét alátámasztandó elsőként arról emlékezik meg röviden a svábbal kapcsolatban, hogy az bevallotta neki – nevetve –, hogy az egész ház istállónak változtatása az ő műve, mert a lovakat vihette volna máshová is. Ezt követően kap helyet a kisfiú első ön-

⁹⁰ Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

⁹¹ Wighardt: *Napló*, 32.

⁹² Wighardt: *Napló*, 33.

⁹³ Atkinson: *Pszichológia*, 423

⁹⁴ Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

⁹⁵ Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

vádja: „Ma szomorúan tapasztaltam, hogy milyen nagy ökör vagyok.”⁹⁶ Ezt követően még egyszer felsorolja Wagner bűneit, a korábbiakat újabb gaztettekkel egészítve ki, különös hangsúlyt fektetve arra, hogy „A Wagner volt az, aki előtt II. 2-án oly rettenetesen megalázkodtam.”⁹⁷ Kéjes kárörömmel indul a konyhába, ahol a sebesült sváb fekszik, hogy őt vérezen láthassa. Azonban amikor felér, a félig halott, erősen vérző katona látványa teljesen sokkolja, s részletesen leírja a részben szétroncsolt testet, s az egykori káröröm, bosszúvágy teljesen eltűnik: „Az előbb még szerettem volna megfojtani vagy elevenen megégetni, most elfogott a szánalom.”⁹⁸ Ekkor már teljesen másként tekint a gyűlölt katonára, eszébe jut, hogy az háromgyerekes családapa. Érdemes megfigyelni, hogy ennek megfelelően, tiszteletet adva először hívja *Wagner bácsinak*.⁹⁹ Megbocsátja neki azokat a bűnöket, amelyeket ellenük elkövetett. A kislány számára mély megrázkódtatást és az önértékelés megrendülését jelentette a korábban gyűlölt katona halála. Azért, hogy önbecsülését helyreállítsa, a helytelen magatartásért a felelősséget elhárítja magától: „Most, ahogy visszagondolok, nem értem magamat. Úgy látszik, az a sok regény, amit 10 év alatt olvastam, a fejembe szállt. Rettenetesen szeszélyesen és utálatosan viselkedtem. Többet nem írhatok, mert a mécsessel takarékoskodni kell...”¹⁰⁰

A kislány gyűlölete, amit a németek ellen érzett, a rajtuk elkövetett személyes sértésekből és szántsándékkal okozott károkból, megaláztatásokból táplálkozott. Azonban ez a gyűlölete mindvégig személyes indíttatású maradt, s nem öltött politikai színezetet, tehát nem ítélte el a katonák által képviselt politikai berendezkedést s annak háborús céljait. A Mészáros utcától nem messze, a budai várban a már többször idézett Wighardt Edit egészen másképpen tekintett a pincéjükbe betolakodó – s ott néhány napot eltöltött – németekre. Ez a viszony nem tekinthető ellenségesnek, sőt a beszállásolt SS-katonákban tizenhat éves leányfejjel sokkal inkább barátot és beszélgetőtársat látott. Míg Deseő László általában az állatok, illetve Istenke állatai kifejezést használja a betolakodó németekre, addig a kislány becenévvel is ellátja némelyiket: „Az egyiket, egy nagy magas embert, Góliátnak neveztük el.”¹⁰¹ Érdemes összeszedni, hogy milyen információkat tartott a kislány fontosnak a német katonákkal kapcsolatban papírra vetni abban a három napban – 1945. január 27–30. között –, amikor náluk voltak elszállásolva. Ebből talán láthatóvá válik, hogy Edit miképpen tekintett rájuk. Először egy egészen rövid leírás következik róluk, mint ahogy azt az előbb említett esetben láthattuk, majd arra tér ki, hogy mennyi ideje vannak szolgálatban, s hol harcoltak, mi a foglalkozásuk, majd végül mindegyikről feljegyzi családi állapotukat. „A másik egy egészen fiatal szőke gyerek, de már felesége van”; vagy Góliáttal kapcsolatban „...még nincs felesége, majd a háború után megnősül”.¹⁰² A bejegyzésekből azonban jól kitűnik, hogy a kislány számára sokkal fontosabb volt, hogy melyik katona tetszik neki, az iránta érzett gyengéd érzelmei viszonzásra találnak-e. Edit önmagát ismételve kétszer is megemlíti, hogy mennyire tetszett neki az egyik német katona: „Délután itt volt az Arnold is. Nagyon helyes fiú. Sokat beszéltem vele. Nehezen vált el tőlünk, mert szolgálatba kellett

⁹⁶ Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

⁹⁷ Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html. A február 2-i bejegyzésben erről nem volt szó, azonban nem tudni, hogy a napló közlésekor milyen részeket hagytak ki.

⁹⁸ Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

⁹⁹ Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

¹⁰⁰ Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

¹⁰¹ Wighardt: *Napló*, 27.

¹⁰² Wighardt: *Napló*, 28.

mennie.” S a kislányban a vadnyugati hősök idealizált képe rémlik föl a német katonára pillantva: „A nyakában piros kendő, mint egy cowboy. Nekem azt mondta, hogy édes kislány vagyok. Kicsit beszél magyarul. Nagyon helyes volt. Mondtam neki, hogy naplót írok (tagebuch).”¹⁰³ A naplóból jól kiviláglik, hogy a kislány beleszeretett a német katonába, ha csak egy pillanat erejéig is: „Az Arnold fejét a térdemre rakta. Beszélgettünk, én az Arnold fejét simogattam. Szegény szomorú volt, de azért vigasztalt is.”¹⁰⁴ S ezzel nem volt egyedül a pincében lévő lányok közül, akik nyilván hős, bátor, az oroszok ellen küzdő katonákat láttak a bekvártélyozott németekben: „Willy a Babyvel suttogott. Egészen szerelmes lett belé. A kezét is megcsókolta. Ezt másnap mondta a Baby. S azt is mondta, hogy a Willy azt mondta, vissza fog jönni és azt, hogy »ich liebe Dich«. A Babynek.”¹⁰⁵ E naplóiírók nézőpontjából olyan hős védőként jelentek meg a németek, akik egy rettegett barbár hordától védik meg őket.

Végül szót kell ejtenünk arról, hogy a főváros ostroma alatt, pincék zugában vezetett naplók szinte mindegyikében visszaköszön, hogy a gyerekek a rendelkezésre álló kis téren rettentően unatkoztak. Ezt továbbnövelte a behatárolt mozgási szabadság, a félelem és az erős szülői kontroll. A gyerekek háborús játéktevékenységére csak gyéren utalnak a források, közülük egyet már említettem, a különféle háborús relikviák gyűjtését. A pinceközösségek játékaikról a felnőttnaplók is megemlékeznek, azonban jóval felületesebben, általában csak a különféle kártyajátékokat említve meg.

A gyerkőcök játéktevékenységeit alapvetően két nagy részre lehet osztani, s ez a különbségtétel a vizsgált háborús időszakban rendkívüli jelentőséggel esett latba. Vannak olyan hagyományos kültéri játékok, amelyek a békés időszakokban mindennapiak voltak, de az ostrom alatt különleges, sokszor a szülők által tiltott foglalatosságok lettek. Ezek általában az évszakhoz kötődő kültéri játékok voltak, amelyeket a bombázások pillanatnyi szünetében játszottak. Elsősorban a fiatalabb korosztálynál találkozni velük, például a tízéves Kertész Líviánál egy januári bejegyzésben: „Nincsenek már boltok. Hóembert csináltunk. Új lemezek. Irtó ágyúzás.”¹⁰⁶ A néhány évvel idősebb kamaszoknál e játékok már nem találhatók meg, ők leginkább hír- és élelmiszerszerzés vagy levegőzés miatt hagyták el a pincét. A tizenhárom év körüli M. Klára több januári napról feljegyezte, hogy milyen különleges élményekben volt része: „Felfedeztünk egy nagy csuszka pályát, azt separtuk lapátoltuk. Vagy 4 m hosszú volt. Remekül csúszott. Később bejöttünk és kártyáztuk.”¹⁰⁷ Vagy egy másik helyen örömmel írja, s ez egyben jól mutatja a játékba való belefeledkezését is: „Nagy hólabda csatát vívtunk. Úgy kimelegettem, hogy az csuda. Csuszkáztunk is.”¹⁰⁸ Azonban a naplókban feltűnik egy olyan rendkívül veszélyes háborús játék is, amely a valamelyest védett beltér és az életveszélyes kültér dichotómiájára épített. Itt nem két, a játékban résztvevő aktív félről van szó. Az egyik a játszó, aki játékként tekint erre a tevékenységre, meg lehetőségen passzív marad. Míg a másik „játszótárs” ellenséges aktivitást lát ebben a tettben, s ennek megfelelően cselekszik. Egy kisfiú így írja az általa óhajtott játékot, amelyet a felnőtttektől hallott: „A grófék játsszák, hogy este egy lámpát kidugnak az ablakon, számolnak 3-ig, és behúzzák. Az 5-nél már robban a közelben. Én is szeretnék ilyet játszani, de szólni

¹⁰³ Wighardt: *Napló*, 29.

¹⁰⁴ Wighardt: *Napló*, 30.

¹⁰⁵ Wighardt: *Napló*, 30.

¹⁰⁶ Kertész Róbert: *Egy gyerek ostromnaplója*. In: uő.: *Ne felejts*. Budapest, 1955. 131.

¹⁰⁷ M.: *Napló*, 29.

¹⁰⁸ M.: *Napló*, 28.

sem lehet róla az óvóhelyen.”¹⁰⁹ Ez a játékforma minden bizonnyal rendkívüli bátorságot, sőt vakmerőséget követelt meg, hiszen nemcsak a játszónak, hanem az egész óvóhely közösségének az életét kockáztatta egy pontosan célzó „játsszótárs” esetén.

Különösen az ifjabb naplóróknál érhető tetten jól a szülőknek az a célkitűzése, hogy a virgonc gyerekek energiafeleslegét az óvóhelyen belül – tehát viszonylag biztonságos területen – próbálják meg lekötöni. A pince viszont általában túlzású volt, így mozgásra – néha még járkálásra – sem nyílt lehetőség. Ennek megfelelően elsősorban olyan játéktevékenységekre kellett a gyerkőcöket rászoktatni, amely nem volt helyigényes, ez pedig általában a kártyajáték volt, amelyet sokszor egész pinceközösségek űztek. Ez a mozzanat is csak a tíz év körülieknél lelhető fel: „Igen erős aknák. Gizi néni édes, tanít passziánszozni.”¹¹⁰ A különféle ostromnaplókat egybevetve egyértelműnek tűnik, hogy míg kint a fegyverek dörögtek, addig a pincékbe szorult lakosság elsősorban kártyajátékokkal próbálta az idő múlását siettetni. Itt rengeteg eset közül csupán egyet említek, amelyen jól tükröződik a játék felett érzett öröm: „A társaság legtöbb tagja lenn van az alsó pincében, s nagyban folyik a huszonegyezés 10-20 pengős tételekben. Ma bableves volt krumplifőzelékkel [...] A mai kártyacsata is pénzre ment. Először 10-20 filléres tételek voltak. Később a Galánné is beszállt. Ettől kezdve ő vitte a játszmat és 50-80-100 P-ös tételek kerültek előtérbe. Így belelovallták a társaságot a nagyobb pénzek kijátszására. Ezt vesztükre tették, mert a Gyuri nyert is 60P-t.”¹¹¹ Ezeknek a nekikeseredett – néha egész nap(szak)okon keresztül folytatott – kártyacsatáknak fő funkciója az volt, hogy az abban résztvevők figyelmét csak a játék kösse le, csak arra koncentráljanak. Az előző mondatban használt időhatározó a források alapján távolról sem tekinthető retorikai túlzásnak. A gyereknaplók több helyen utalnak arra, hogy a rendelkezésre álló felesleges szabadidőt mindenekelőtt kártyázással töltötték. A pincék félhomályában, sötétségében villanyvilágítás, ha volt is, meglehetősen időlegesen, olyannyira élmény számba ment, hogy többször fel is jegyezték. A kártya népszerűségében annak is szerepe volt, hogy meglehetősen csekély fény is elég volt hozzá, ellentétben a másikkal nagyon gyakori időtöltéssel, az olvasással. A tizennégy éves Tolnai János is feljegyezte: „Egész nap csak kártyázok és olvasok.”¹¹² Wighardt Edit máshol is említett, hogy: „Egész délután kártyáztunk. Tíz pengőt vesztettem, de vissza is nyertem.”¹¹³ A kártyázásra egyfajta feszültség levezetéseként is lehetett tekinteni, amely ez által mind a kamaszok, mind pedig a felnőttek számára felfrissülést is jelentett. Minden kiszámíthatatlanságával együtt a pincék mélyén játszók számára mégiscsak olyan tevékenységet jelentett, ahol a szabályok és értékrendek a játsszók számára ismertek voltak. Másrészt a kártyázók számára egy igazságos és biztonságos világrendet adott akkor is, ha a lapok nem is voltak átláthatók. Ebben a világban bizottsággal mozogtak a résztvevők, s a játék egy másik idő és tér keretei közé helyezte őket. A pincék félhomályában s nehéz levegőjében, alutápláltan folytatott kártyajátékok résztvevői így próbáltak menekülni a valóság borzalmaitól. Két korábbi idézet szóhasználatára kell kitérnem, amely arra mutat rá, hogy a játékokban résztvevők miként tekintettek ezekre a tevékenységekre. Az utóbbi idézet a *kártyacsata*, míg a korábbi a *hólabdacsa* – meglehetősen szokatlan szóösszetételű – kifejezést használja, ami jól mutatja azt, hogy a résztvevők a játékokra – a külvilágban is zajló – küzdelem egyik módjaként tekin-

¹⁰⁹ Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

¹¹⁰ Kertész: *Egy gyerek ostromnaplója*, 135. „Bejöttünk, Mami megtanított »Sikanórt« játszani.” M.: *Napló*, 25.

¹¹¹ Wighardt: *Napló*, 19.

¹¹² Tolnai: *Gyermekéveim*, 39.

¹¹³ Wighardt: *Napló*, 22.

tettek. A kártyacsata nemcsak a makrovilágban elveszett kontrollt helyezi a „bunkerközösségen” belülre, hanem a megküzdést is. Ugyanis azt az illúziót tartja fenn, hogy a játékosok képesek a kiszámítható ellenféllel a győztes kimenetelű küzdelemre.

Még egy tevékenységre kell kitérnem, ez pedig a kártyavetés, jóslás. Nem véletlenül használtam a tevékenység kifejezést, hiszen, ahogy több feljegyzés rámutat, bizonyos résztvevők nem játékként tekintettek rá. Mint ahogy arra Lilla naplója egy helyen utal, a jóslásnak egy másik, immáron nem kártyával történő módja is gyakorlatban volt, az ún. szellemezés, amely alatt minden valószínűséggel szellemidézést kell érteni: „Nagy keletje van itt a szellemezésnek. Ez egy nagy hülyeség. Egy papírlapon rajta van az ábécé összes betűje. Persze mindenki, tolja a kezét mint a pinty.”¹¹⁴ A gyógypedagógián bujkáló lányok általában két, őket menekítő tanárúknak jósoltak ezzel a módszerrel úgy, hogy azok számára mindig a lehető legszebb jövőt „mondja a szellem”, amit a két idősebb hölgy mindvégig komolyan vett. A tizenévesek számára jól láthatóan ezek a jóslások lehettek az egyik legnagyobb öröm-, nevetésforrások – a kártyázás megemlézése Lilla bejegyzései között szinte nem érhető tetten. A szellemidézéssel kapcsolatos jövendőmondások megvalósításához az egész sokszor egymással acsarkodó leánycsapat együttműködésére szükség volt, így a korábbi valós vagy vélt sérelmeiket fel kellett adniuk a felszabadító nevetés élményéért.

Összegzés

A tanulmányban a második világháború alatt vezetett gyereknaplókat pszichológiai kontextusba helyezve próbáltam értelmezni. Arra fókuszálva, hogy az életkorukból adódó belső nehézségeket, problémákat, illetve a háborús külvilág által rájuk nehezedő stresszt és traumákat a kamaszok milyen pszichés technikákkal próbálták feldolgozni.¹¹⁵ Összességében elmondható, hogy mindenekelőtt saját belső világukat, önértékelésüket próbálták több-kevesebb sikerrel megóvni. E belső világoknak egyik legjellemzőbb vonása volt, hogy életcélokban testesültek meg, amelyek legtöbbször különféle hivatásokkal történő azonosulásban jelentek meg. Ez az identitásuk egyik legfontosabb eleme volt, amelyhez minden körülmények között ragaszkodtak, és ez segítette őket a túlélésben. Ezzel összefüggésben olyan tevékenységekbe próbáltak menekülni, amelyek a külvilág történéseiről elterelték a figyelmüket. A mentális, a pszichés és a tapasztalatvilágukat rögzítő naplókban lecsapódik, hogy a pszichológia által feltárt elhárító mechanizmusokkal és megküzdési technikákkal védekeztek, amelyeket valamilyen formában minden gyerek és felnőtt, nemtől, származástól, vallási hovatartozástól függetlenül alkalmazott.¹¹⁶ Azonban ezek közül szinte kivétel számba mennek azok – így ezek a gyereknaplók is –, amelyek az utókorra maradtak, illetve a kutatók számára hozzáférhetőek. Sajnos, kifejezetten ezek gyűjtésére, feltárására, megőrzésére, feldolgozására, publikálására szakosodott intézmény nincs ma hazánkban.

¹¹⁴ Ecséri: *Napló*, 72–73.

¹¹⁵ Virág Teréz (szerk.): *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása: konferencia, Budapest, 1996. november 15–17.* Budapest, 1997.; uő. (szerk.): *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai: konferencia, Budapest, 1998. november 13–15.* Budapest, 1999.; uő.: *Emlékezés egy szederfára.* Budapest, 2000.; uő.: *„Mély kútba tekintek...” Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2001.

¹¹⁶ E védekezési stratégiák, pszichés ellenállási kísérletek egyes elemi megnyilvánulási formái azonban teljesen egyediek, egyén-, környezet- és körülményfüggőek voltak.

GERGELY KUNT

“And I Did Not Worry Much about the Bombings Either... At Least We Have Some Variety.” Children’s Diaries in the Second World War

The paper makes an attempt to show the significance of children’s diaries, written during the Second World War, from a psychological point of view. Most of these children were born between 1928 and 1931 and started their diaries in different years. What is common among them is that all of them were adolescents when they decided to do so. So the inner problems common in this period of life are very strong and analyzable in the diaries. The influence of the War and the resulting stress and trauma also appear in them – and the answers the children themselves gave to these problems are interesting for us. The expression of their mental, psychical and empirical world in the diaries show that they used a kind of psychological preventive mechanism as a self-defense technique. On the whole, we can say that they primarily tried to protect their mental world and their self-confidence – with more or less success. It was typical that in their inner world they imagined something worth living for and in most cases this “something” was some kind of a profession. That was one of the most important part of their identity and they stuck to it to survive. In connection to that, they tried to take refuge in those kind of activities which diverted their attention from the outside world. For example, keeping a diary was such in some cases, just like the games played in the cellars during the siege of Budapest.